

Módszertani megfontolások a marxista szociológiai szakkutatás egyes időszakú kérdéseire

SZALAI SÁNDOR

II. A szociológiai adatgyűjtés és ténymegállapítás módszertani problémái a marxista szociológiai szakkutatásban¹

Úgy mondják, a múlt század kilencvenes éveinek elején egy derék cambridgei mineralógus-professzor azt a figyelemre méltó megfigyelést tette, hogy ha a tanszék számára beszerzett fényképlemezeket az ásványgyűjtemény melletti szekrényben tárolják, akkor azok hamarosan megfeketednek, tönkremennek. Amikor már harmadszor vagy negyedszer megtörtént ez a baleset, a bosszankodó professzor éleselméjűen levonta a konzekvenciákat, nevezetesen meghagyta az egyetemi altisztnek, hogy ha a jövőben friss fényképlemezeket hoz, akkor azokat ne az ásványgyűjtemény melletti szekrénybe, hanem a tanári szoba könyvespolcára rakja. Az intézkedés tökéletesen hatásosnak bizonyult, mégpedig két irányban: a lemezek többé nem feketedtek meg és a derék mineralógus nem fedezte fel a rádiumot...

Ezt a tudománytörténeti példázatot érdemes azoknak a figyelmébe ajánlani, akik úgy vélekednek, hogy az empirikus adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenység csak valami alárendelt tudományos funkciót tölt be, amelyhez nem fűződnek számottevő elméleti és módszertani kérdések, hanem csupán bizonyos „technika” elsajátítását igényli, s tudományos feladata kimerül abban, hogy „nyersanyagot” szállít az elmélet malmai számára. A konkrét szociológiai kutatótevékenységgel kapcsolatban nem is ritkán merülnek fel effajta téves nézetek.

Az persze igaz, hogy ha a kutatás megreked az empirikus adatgyűjtés és ténymegállapítás fázisában, akkor nem születhetnek számottevő tudományos eredmények, hiszen ezek mindig a tapasztalatok általánosítását, elméleti feldolgozását igénylik. Erről bővebben szóltunk már tanulmányunk első részében, s idéztük is Lynd panaszát az amerikai polgári szociológiai szakkutatás számos területén uralkodó elméleti hiány következményeiről. De abból, hogy az empirikus adatgyűjtés és ténymegállapítás *önmagában véve* nem elegendő a tudomány előbbre viteléhez, egyáltalában nem következik az, hogy a kutatómunkának ez a fázisa nem vet fel igen komoly elméleti és módszertani problémákat. Ennek éppen az ellenkezője igaz! Mint a többi között a fent említett cambridgei anekdota is mutatja, az „adatok” nem virágokként nőnek a mezőn, arra várva, hogy valaki leszakítsa és csokorba kösse őket. Sőt: az „adatok” *önmagukban véve* nem is léteznek, hanem bármely észlelt tény csak akkor válik adattá, ha az ember adatnak veszi *valamire*. S hogy egy észlelet mire adat, az már *szemlélet kérdése*, illetve ha módszeres tudományos vizsgálat keretében

¹ E tanulmány első része (I. A marxista szociológiai szakkutatás szakmai módszertana és klasszikus örökség) a Magyar Filozófiai Szemle 1962. évi 5. számában jelent meg. A tanulmányt adalékként közöljük a marxista szociológia módszertana körül folyó vitához. — *A szerkesztőség.*

tartozó észleletről van szó, akkor *szemlélet és módszer* kérdése. Derék minerológusunk szemében, például, a fényképlemezek megfeketedése *arra* volt adat, hogy azok nem jó helyen vannak az ásványgyűjtemény melletti szekrényben. Viszont pár évvel később Henri Becquerel szemében egy egészen hasonló véletlen (*nem* módszeres kutatás keretében nyert) észlelet *arra* volt adat, hogy az ásványgyűjteményben valami rejtélyes anyag lehet, amelynek láthatatlan kigőzölgése vagy kisugárzása még dobozba zárt és átlátszatlan fekete papírba légmentesen elcsomagolt fényképlemezekhez is elhatol.

Mint Darwin mondotta, minden megfigyelésnek valamiféle nézet *mellett* vagy *ellen* kell szólnia ahhoz, hogy az ember hasznát vehesse („... all observation must be for or against some view to be of any service”). Szemlélet kérdése tehát az is, hogy az ember *mihez* gyűjt adatot, milyen adatokkal párosítja össze, *miféle* ténymegállapításokra törekszik. Becquerel, például, hiába vette volna a fényképezőlemezek megfeketedését adatnak *arra*, hogy az ásványgyűjteményben valami gőzölög vagy sugárzik — ha cambridgei kollégája *szemléletét* osztja, akkor még így is oda lyukadhatott volna ki, hogy az ásványgyűjteményt, miután valamiféle káros kigőzölgései vannak, jobb lesz elzárva tartani. S utasítást adva a megfelelő ólomláda elkészítésére, Becquerel rövid idő múlva cambridgei kollégájához hasonlóan meglepődéssel tapasztalhatta volna, hogy fényképlemezei most már *nem* feketednek meg, vagyis adminisztratív intézkedésével „megoldotta a kérdést”...

A szociológiai szakkutatásban — mint a módszeresen űzött tudományos kutatás minden más ágában — az adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenység még a legempirikusabb észlelési feladatok megoldásánál is módszertani *egységet* alkot, amelyen belül ugyan a kutatói munkamegosztás legkülönbözőbb formái lehetségesek, de ez a dolog lényegén mit sem változtat. Ne felejtjük el, hogy minden tudományos adat csak valamiféle ténymegállapítás révén jöhet létre, s minden tudományos ténymegállapítás adat valamihez — rendszerint nem is egyetlen, hanem igen sokfajta, korántsem mindig előrelátható ténymegállapításhoz! Ha az orvos megvizsgálja a beteget, akkor „adatokat gyűjt” a beteg szervezet állapotáról, s ezeket az adatokat megfelelő kategorizálás alapján egy „ténymegállapításban”, ti. a diagnózisban egyesíti. Ez a konkrét betegre vonatkozó *ténymegállapítás* viszont *adattá* válik az egészségügyi statisztika számára, amely éppen ilyen adatokat gyűjt, hogy saját céljaira, megfelelő kategorizálásuk alapján, *ténymegállapításokat* tegyen egyes betegségek ritkább vagy gyakoribb előfordulásáról. Másrészt az a laboratóriumi lelet, amelyet az orvos a diagnózis felállításához *adatként* használ fel, gondos laboratóriumi adatgyűjtésen alapuló *ténymegállapításként* jött létre. Egyébként még igen elvont elméleti ténymegállapítások is viszonylag konkrét adatként szolgálhatnak magasabb fokú absztrakciót igénylő tényállások meghatározásához. Az adatgyűjtés és a ténymegállapítás mindig a konkrétság, ill. az absztrakció szintjei — mint Lenin mondja: „lépcsőfoka” — közt zajlik: ami alulról nézve ténymegállapítás *valamiről*, az felülről nézve adat *valamire*.

Ebben az értelemben a tudományos kutatómunka minden szakaszában folyhat „adatgyűjtés” és „ténymegállapító” tevékenység. Ámde ha a szociológiai szakkutatás kérdéseivel kapcsolatban beszélünk erről, akkor közönségesen a kutatómunkának *arra* a szakaszára utalunk, ahol ez a tevékenység a konkrét társadalmi jelenségeknek és folyamatoknak többé-kevésbé *közvetlen*, fennállásuk helyén és időpontjában végrehajtott, módszeres *észlelésen* alapszik. Ez a „felvételező munka”, „terepmunka” természetesen nem az egyedüli

információs forrás, amellyel konkrét társadalmi jelenségekről és folyamatokról rendelkezünk. Társadalmi intézményeink és szervezeteink gyakorlata saját élettapasztalatunk, irattáraink akta- és jelentésanyaga, a szépirodalom és a hírlapirodalom ugyancsak információs forrásként szolgál. Amde ha ilyen forrásból is kívánunk méríteni — ami a legtöbb esetben nagyon is kívánatos —, akkor ez megint csak módszeres észlelést igényel, csupán a „terep” változik meg egy kissé, illetve valamivel közvetettebbé válik az észlelés. Mert akkor viszont társadalmi intézményeink és szervezeteink gyakorlatát kell *megfigyelnünk*, vezetőikhez és tagjaikhoz kell *kérdéseket* intéznünk — saját élettapasztalatunk felhasználásánál nem kevésbé módszeresen *önmagunkhoz* is! —, irattári, szakirodalmi, szépirodalmi és hírlapirodalmi *dokumentumokat* kell szereznünk a szóban forgó konkrét társadalmi jelenségekre és folyamatokra vonatkozólag. Megfigyelésre, kérdésre, dokumentációra így is, úgy is szükségünk van, s nem elvileg különböző a helyzet, ha valamivel közvetettebb vagy közvetlenebb úton történik az észlelés.

Persze, más a helyzet, ha nem konkrét információk alapján kívánunk bizonyos tényállásokat tisztázni, hanem ismert általános társadalmi és történeti törvényszerűségekből vonunk le következtetéseket rájuk. Ennek is megvan a maga jelentősége, hiszen tudományos törvényszerűségeket nemcsak egyetemes megismerésre irányuló vágyunkból állapítunk meg, hanem azért is, hogy konkrét esetekre alkalmazni tudjuk őket. Nem kevés olyan társadalmi tényállás van, amelynek megállapításához nincs különösebb felvételező munkára, terepmunkára szükség. Azt, hogy egy kapitalista üzemben kizsákmányolás folyik, érdekelletétek állnak fenn a munkásság és az üzem tulajdonosai között, a távolból is tudjuk. Ehhez csak annyi konkrét információra van szükségünk, hogy *kapitalista* üzemről van szó, s ennek az információnak a beszerzése általában nem igényel külön vizsgálatot. Ha viszont arra a speciálisabb kérdésre kívánunk választ kapni, hogy mekkora profitrátával dolgozik az üzem, s konkrétan miben nyilvánulnak ott meg a munkásérdekeknek és a kapitalisták érdekeinek az összeütközései, akkor ehhez sokkal több konkrét információra lesz szükségünk, amelyeket alighanem már csak megfigyelés, kérdezgetés, dokumentáció révén szerezhethünk meg. Az információk egy része esetleg olyan lesz, hogy lehetővé teszi az előbbinél speciálisabb *ismert* törvényszerűségek alkalmazását ennek a konkrét üzemnek az esetére, úgy hogy deduktív következtetéseket vonhatunk le. De minél konkrétabb kérdésre kell választ adnunk, annál több és több olyan oldala lesz a problémának, amelyre egyszerűen képtelenek vagyunk deduktív következtetéseket levonni. Ugyanis egyrészt *nem ismerjük* mindazokat a speciális törvényszerűségeket, amelyek a tényállás részletes alakulását meghatározzák, másrészt nem hozzáférhetőek számunkra mindazok az adatok, amelyek nyomán megítélhető volna, hogy az *ismert* speciális törvényszerűségek sokféle lehetséges kombinációja közül a konkrét esetben melyik jut érvényre, s milyen mértékig determinálja a tényállást. S ilyen körülmények között nincs más hátra, mint módszeres észlelés (megfigyelés, kérdezés, dokumentációs munka) révén megszerezni azokat az információkat, amelyeknek alapján *konkrét*, azaz egyelőre éppen csak *erre* az üzemre vonatkoztatható ténymegállapításokat tehetünk.

Természetesen semmiféle ténykérdésre nem lehet sem *tisztán* elméleti alapon, sem mindennemű elméleti alap *nélkül* válaszolni. *Annnyi* konkrét adatra mindenesetre szükségünk van bármely tényállásra vonatkozó *elméleti* levezetéshez is, amennyi lehetővé teszi annak megítélését, hogy mely ismert elméleti

összefüggések alkalmazhatók rá; másrészt a legközönségesebb tapasztalati adatgyűjtéshez is kell valami gyűjtési *elv* és valamiféle *kategóriarendszer* az észleletek csoportosításához, s ez már vitathatatlanul teoretikus elemet jelent a konkrét ténymegállapításban. Egészen elvontan nézve tehát csak a felhasználásra kerülő elméleti és észleleti adatok viszonylagos mennyiségében van különbség aközött, hogy valamely ténymegállapításhoz az ismert elméleti összefüggéseknek az adott esetre való konkretizálása vagy az empirikus észleleteknek bizonyos elméleti elvek és kategóriák szerinti rendezése révén jutunk el. Gyakorlatilag viszont óriási különbség van abban, hogy valamely ténykérdésben rendelkezésünkre állanak-e az elméleti alapok, ismerjük-e az összes releváns társadalmi, történeti és egyéb törvényszerűségeket, amelyek lehetővé teszik eldöntését, s csak néhány triviális vagy könnyen hozzáférhető tényadatra van-e szükségünk ezeknek konkrét alkalmazásához, vagy pedig éppen ellenkezőleg, a ténykérdés olyan jellegű, hogy tudásunk jelenlegi állása mellett csak bizonyos elvek és kategóriák figyelembevételével végrehajtott *módszeres észlelés* nyújthat lehetőséget a konkrét ténymegállapításra. A szocializmus építésének viszonyai között annyi *újszerű* kérdés vetődik fel a társadalmi gyakorlatban, annyira *bővül* az államvezetés, a gazdasági irányítás, a termelés és mindenfajta más társadalmi tevékenység tervszerű fejlesztése szempontjából sürgős eldöntésre szoruló szociológiai ténykérdések köre, hogy a szociológiai szakkutatás és ezen belül a konkrét szociológiai felvételező munka rendkívül nagy *gyakorlati* jelentőségre tesz szert. Ez teszi nálunk is a szocializmus építésének egyik fontos tudományos eszközévé.

Egyébként vitathatatlan, hogy a konkrét társadalmi jelenségekre vonatkozó adatgyűjtés és ténymegállapítás a szociológiai szakkutatás keretén belül is csak a tudományos megismerés *első* szakaszát jelenti, amelyhez — mint tanulmányunk előző részében kifejtettük — az így nyert ismeretek elméleti feldolgozásának, általánosításának további szakaszai csatlakoznak. Az észlelés ugyanis *önmagában véve* csak az egyedi jelenséget vagy jelenségcsoportot regisztrálja, azaz leíró jellegű, s noha már e leírásban is szükségképpen bizonyos elméleti elveket alkalmaz, bizonyos fogalomrendszer keretében rögzíti ténymegállapításait, azért a tulajdonképpeni tudományos *elméletalkotás* még csak itt kezdődik.

De noha a konkrét társadalmi jelenségek és folyamatok módszeres észlelése, vagyis a tudományos módon végzett adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenység *önmagában véve* is hasznos lehet bizonyos gyakorlati célok szolgálatában, azért a szociológiai szakkutatás keretében mindenképpen csak a tudományos megismerés *első* szakaszát jelenti, amelyhez — mint tanulmányunk előző részében kifejtettük — az így nyert ismeretek elméleti feldolgozásának és általánosításának további szakaszai csatlakoznak, sőt a konkrét ismeretek *teljes értékű* gyakorlati hasznosíthatóságát is csak a megfelelő elméleti munka biztosíthatja. Az észlelés egymagában csak az egyedi jelenséget vagy folyamatot regisztrálhatja, azaz leíró jellegű, s bár a leírásban is szükségképpen bizonyos elméleti elveket és kategóriákat juttat érvényre, azért a tulajdonképpeni tudományos elméletalkotás még csak itt *kezdődik*.

Hogy a konkrét szociológiai kutatómunkának miért éppen erre a szakaszára összpontosítjuk itt figyelmünket, azt tanulmányunk első részében megindokoltuk. A szociológiai szakkutatás keretében folyó adatgyűjtő és ténymegállapító munkához igen nagy súlyú elméleti és módszertani problémák egész sora fűződik, s ez teljesen független attól, hogy szorosabb értelemben vett

elméletalkotás nem képezi e munka tárgyát. Mint mondtuk, vannak akik lebecsülik ezeknek az egyáltalán nemcsak „technikai” problémáknak a jelentőségét, sőt általában azt az elméleti és módszertani felkészültséget, amely e munkához szükséges. Ilyen magatartás azonban csak addig lehetséges, amíg az ember nem kerül szembe azzal a *feladattal*, hogy meghatározza, tulajdonképpen *miféle* adatok gyűjtésére van valamiféle konkrét társadalmi ténymegállapításhoz szükség, *hogyan* lehet ezen adatok birtokába jutni, az észlelés milyen *módszerei* nyújtanak adott esetben megbízható eredményt. Mert hiszen a szociológiai felvételező munkától nem „impresziókat” várunk, hanem tudományos és gyakorlati célokra használható *ténymegállapításokat!* Ha az impresziók elegendők — s persze van eset, hogy meg-megelégszünk jól tájékozott jó helyzetismerettel rendelkező, megfelelő gyakorlati érzékű szakemberek benyomásaival —, akkor további adatgyűjtésre és ténymegállapításra nincs szükség. Viszont benyomások elfogulatlanságát és helyességét igen nehéz ellenőrizni, illetve többnyire csak módszertani adatgyűjtés és ténymegállapítás útján lehet megbízhatóan ellenőrizni. Ellentétes benyomások között is nehéz más úton dönteni, főleg ha erre a döntésre felelős intézkedéseket kell alapítani, mert nagy súlyú gyakorlati kérdések megoldásáról van szó. Impreszióért senki sem felelős, de intézkedéseikért már igen!

Egyetlen, egészen egyszerű és még teljesen empirikus síkon mozgó szociológiai adatgyűjtési és ténymegállapítási feladat végiggondolása elegendő ahhoz, hogy az ember ne becsülje le többé az efféle munkához fűződő elméleti és módszertani problémák komolyságát. Íme egy modellszerű példa:

Az autóbuszüzem 200 méterrel áthelyezett egy autóbuzsmegállót. Pár nap múlva a lapok több panaszos levelet közölnek, amelyeknek írói azt állítják, hogy a megálló áthelyezése rontott a környék lakóinak, ill. dolgozóinak közlekedési ellátottságán. Az autóbuszüzem viszont, egyebek közt éppen az új megállóhely közelében levő üzem dolgozóinak kérésére helyezte át a megállót, s gyakorlatból tudja, hogy bárhol helyeznek el egy megállót, mindig lesznek, akiknek éppen ez az áthelyezés okoz kényelmetlenséget. Továbbá minden ilyen intézkedés esetében leginkább csak azok írnak levelet, akiknek ez rossz; a jót többnyire szótlánul tudomásul veszik az emberek, s feltűnően ritkán jelennek meg autóbuzsmegálló áthelyezésén örvendező levelek az újságokban olyanok tollából, akiknek most már pont a kapujuk előtt áll meg az autóbusz. Mindazonáltal az autóbuszüzem tisztázní óhajtja a kérdést, s a következő egészen egyszerű és konkrét ténykérdésre kér megbízható választ tőlünk:

A Budai rakpart 10. számú ház előtti autóbuzsmegállónak menetirányban 200 méterrel messzebbre történt áthelyezése és az utca tulsó, Duna-part felőli járdáján levő megállóhely ezzel párhuzamos áthelyezése rontott-e vagy javított a környéken lakó, ill. dolgozó személyek közlekedési ellátottságán, több megelégedést keltett-e, mint elégedetlenséget?

Ez, ugyebár, egészen egyszerű „ténykérdés”. Hiszen:

a) Az autóbuszüzem nem egy *elmélet* kidolgozását kéri tőlünk, amelynek alapján megjósolható, hogy valamely megálló áthelyezése milyen feltételek mellett ront vagy javít a környéken lakó, ill. dolgozó személyek közlekedési ellátottságán, mely esetben növeli vagy csökkenti a megelégedettségüket. Efféle elmélet megalkotásához sok-sok olyan esetet kellene kivizsgálni, mint amilyenek kivizsgálásával most bennünket megbíztak, számtalan elméleti és gyakorlati eshetőséget kellene mérlegelni. Minderről itt szó sincs.

b) Az autóbuszüzem még csak nem is egy *hipotetikus* tényállás tisztázását várja tőlünk, nem azt kérdi, hogy mi történnék, ha bizonyos megállót áthelyeznének. Nekünk egy már bekövetkezett tényt kell megállapítanunk: azt, hogy valami javult-e vagy romlott, több-e vagy kevesebb.

c) Az autóbuszüzem még csak *kvantitatív* meghatározást sem kíván a javulás vagy a romlás fokáról, illetve arról, hogy mennyivel több az elégedettség vagy az elégedetlenség. Ez nagyon megkönnyíti munkánkat, hiszen ilyesfajta kvantitatív meghatározások a szociológiában sok nehézséget szoktak okozni. Nagyobb javulás az, ha egy rokkant utasnak nem kell naponta kétszer 200 méternyi utat végigkopogni a mankójával, mint hogyha tíz, piacról hazatérő háziasszonynak hetente egyszer átlag 80 méterrel rövidebb úton kell cipelnie a szatyrot? Ilyesmiket nehéz összeadni (vagy kivonni), márpedig kvantitatívan pontos meghatározáshoz mérni is kell.

d) Külön könnyebbség, hogy az utca túloldalán nincsenek házak. A Duna az egyik irányban élesen elhatárolja a vizsgálati terepet. Ennyivel is kevesebb a gondunk.

Nos, lássunk hozzá... Reményteljes kezdőkként természetesen úgy véljük, hogy legegyszerűbben és legbiztosabban úgy juthatunk a szükséges tényadatok birtokába, ha *megkérdezzük* az autóbuszüzem intézkedése által érintett emberek *véleményét*. Ki fog ugyan derülni, hogy az effajta körkérdés nem olyan gyorsan és nem olyan biztosan vezet eredményre, mint hisszük, de hát az emberek véleménye mégis csak fontos. Kezdjük ezzel!

Magától értetődően nincs valamennyi érintett ember véleményére szükségünk; elég lesz talán, ha minden tizediket megkérdezzük, azaz „mintát” veszünk az érintett népességből. Ennek a mintának, magától értetődően, olyannak kell lennie, hogy arányosan képviselve legyenek benne mindazok a csoportok, amelyeket a megállóhely áthelyezése így vagy amúgy érintett. Biztosítanunk kell tehát, hogy a minta „representatív” legyen.

Kérdezzünk meg talán minden tizedik embert, aki a Budai-rakpart két járdáján az áthelyezett megálló-párnál a nap bizonyos óráiban fel- vagy leszáll? Nem, ilyen egyszerűen ez nem megy, hiszen ezek között sok olyan van, aki nem a közelben lakik vagy dolgozik, s csak alkalmyszerűen használja ezt a megállót. Márpedig az autóbuszüzem kérdése a *környéken* lakók, ill. dolgozók közlekedési ellátottságára vonatkozik. Hát akkor, persze, az összes fel- és leszállóktól megtudakolhatjuk, itt laknak vagy dolgoznak-e a közelben, s rendszeresen használják-e ezt a megállóhelyet. Az „igen”-nel válaszolók közül minden tizediknek kikérjük a véleményét arról, hogy javult-e vagy romlott közlekedési ellátottsága a megállóhely-áthelyezés révén... Igen ám, csak hogy ez nem elég! Mert, feltehetőleg, elég sokan vannak olyanok, akiknek számára a megállóhely-áthelyezés révén most már olyan távol esik az általunk vizsgált megálló, hogy az áthelyezés óta egy másik megállót részesítenek előnyben, s ott szállnak fel vagy le. Amikor a Budai-rakpart 10. számú ház elől menetirányban tovább helyezték 200 méterrel a megállóhelyet, ennek távolsága az *előtte* levő megállóhelyhez képest 200 méterrel megnőtt. Vizsgálatunkat tehát ki kell terjesztenünk ama szomszédos megállóhely fel- és leszállóira is, hogy kihalásszuk közülük azokat, akik az áthelyezés előtt a „mi” megállóknál szálltak fel, mert ez esett számukra legközelebb, de most már a szomszéd megállóhoz vezető utat is kényelmesebbnek találják, mint annak a 200 méteres többlettávolságnak a megtételét, amelyet az áthelyezés számukra jelent. A túlsó járda mentén haladó autóbuszvonalat tekintve, a

megállóhely áthelyezése menetiránnyal ellentétben tett ki 200 métert; ott tehát a vizsgálatot a megállónk *után* következő szomszédos megállóhely fel- és leszállóra kell kiterjesztenünk. Csakhogy ez sem elég! Mert hiszen a szomszédos megállóhelyeken olyan fel- és leszállók is akadnak, akik nem az áthelyezés kényszere révén kerültek át oda, hanem már mindig ezeket a szomszédos megállóhelyeket használták. Ott tehát újabb „előzetes kérdés” révén tisztáznunk kell, hogy az, akit megszólítottunk, a mi megállóhelyünk fel és leszállói közé tartozott-e azokban a régi jó időkben, amikor az még az eredeti helyén volt. Csakhogy ez sem elég! Mert lesznek olyanok is, akiknek számára a megállóhely áthelyezésével az egész autóbusz-közlekedés annyira kényelmetlenné vált, hogy áttértek a környékbeli villamos- vagy trolibusz-megállóhelyek használatára, vagy éppenséggel gyalogosokká voltak kénytelenek átvadenni. Ezeknek megkérdezése nélkül éppen azokra nem terjedne ki vizsgálatunk, akiknek közlekedési ellátottsága legjobban romlott, s akik nyilván legjobban elégedetlenkednek az autóbuszüzem intézkedése miatt.

Hát akkor, a jelek szerint, nincs más hátra, mint az, hogy mintát vegyünk a környékbeli házakban lakó, ill. dolgozó emberekből, azaz bejárjuk a terepet, és valamilyen rendszer szerint, kiválogassuk a megkérdezendőknek azt a hányadát, amely a „volt autóbusz-utasokat” van hivatva képviselni kérdésünkben — ti. azokat, akik a megállóhely-áthelyezés óta *nem* járnak autóbuszon. Igen, de hol kezdődik és meddig terjed a régi megállóhely „környéke”? Egyik határát a Duna alkotja, ezt tudjuk. Másik határát már nehezebb megállapítani, hiszen a régi megállóhely környékének egy *része* nyilván az új megállóhelynek is „környéke” — lesznek olyanok, akiknek számára semmi sem változott a megállóhely áthelyezésével, ti. az új megállóhely ugyanolyan messze vagy közel van számukra, mint a régi s ezek közt nem lehetnek megfelelő arányszámban képviselve elégedetlenkedő „volt autóbusz-utasaink” — és így tovább. Amint látjuk, már a megfelelő népességi minta összeállítása sem olyan egyszerű!

De tegyük fel, hogy végül is megnyugtató módon megállapítottuk, hol és kikhez kell fordulnunk alapkérdésünkkel. Most már csak meg kell fogalmaznunk ezt a kérdést. Miről is van szó? Mindenekelőtt a megkérdezett személy közlekedési ellátottságának javulásáról vagy romlásáról. No, ezt ilyen elvontan nem kérdezhetjük. Az „ellátottság” fogalmán igen különböző dolgokat értenek az emberek, sőt jó néhányan talán meg sem értenék, mit akarunk tudni, ha ennyire absztrakt megfogalmazásban tesszük fel a kérdést. Legyen tehát: „Közelebb van-e az új megállóhely az Ön otthonához (munkahelyéhez), mint a régi?” Ez nem rossz, csak az a baj, hogy az új megállóhely közelebb lehet az illető otthonához, s mégis elégedetlenkedik a megállóhely áthelyezése miatt, mert kényelmetlenséget okoz számára. Például a Budai-rakpart 10. számú házban, a régi megálló-párnak megfelelő helyen egy közért-bolt van. Aki a környéken lakó háziasszonyok közül délután munkából hazajövet itt szállt le az autóbusról, mindjárt helyben megvásárolhatta a család vacsoráját és hazavihette. Most viszont hiába van az új megállóhely közelebb a lakásához, előbb el kell gyalogolnia onnan 200 métert a régi megálló helyére, a közért-boltba, s csak azután indulhat hazafelé. (Ugyanez a helyzet a környékre dolgozni járó asszonyokkal, akik autóbuszon mennek innen haza.) A megállóhely közelsége tehát csak az „objektív” közlekedési ellátottságot határozza meg, de ez nem okvetlenül egyezik meg a „szubjektív” közlekedési ellátottsággal, amely a megelégedettségre, ill. elégedetlenségre hat ki. Márpedig az

autóbuszüzem *erről* is tudni óhajt! Persze, erre azt lehet mondani: a döntő mégis az „objektív” közlekedési ellátottság — a lakhely vagy munkahely és a megálló közti távolságot meg *kell* tennie annak, aki fel akar szállni! A „szubjektív” tényező — ti. az, hogy megszokott valami bevásárlási helyet és nehezen változtat rajta — másodrendű, s idővel majd csak berendezkedik arra, hogy máshol szerzi be a család vacsoráját, ahol az új közlekedési beosztás szerint kényelmes. Ebben van valami igazság, csak hogy akkor is meg kell állapítanunk, mennyi az a *műló* elégedetlenség, amelyet a megállóhely-áthelyezés a „szubjektív” közlekedési ellátottság átmeneti romlása révén azoknál kelt, akiket bevásárlási szokásaik megváltoztatására kényszerít, s mennyi az a *tartós* elégedetlenség, amelyet azoknál okoz, akiknél a „szubjektív” közlekedési ellátottság romlása *nem* átmeneti, mert ilyen vagy olyan okból *nem* tudnak változtatni bevásárlásmódjukon. Mert ezeknek a „szubjektív” tényező helyzetük „objektív” determinánsává válik.

S ezzel már benne is vagyunk a minden szociológiai vizsgálatnál ezerféle alakban visszatérő objektivitás-szubjektivitás problematika kellős közepében, amely éppen a *kérdézes* adatgyűjtő és ténymegállapító eljárásokkal kapcsolatban rendkívül bonyolult elméleti és módszertani megfontolásokat tesz szükségessé.

Adott esetben múlhatatlanul szükségünk van arra az információra, hogy az „objektív” közlekedési ellátottság megváltozása milyen mértékben tudja kikényszeríteni a „szubjektív” magatartás megváltozását az új helyzethez való *alkalmazkodásban*. Mennyire hajlamosak embereink arra, hogy ha módjuk van rá, *megváltoztassák* bevásárlási szokásaikat? Például a Budairakpart üzemében dolgozó és innen autóbuszon hazatérő háziasszonyok rátérhetnek arra, hogy korábbi megszokásuk ellenére nem az itteni közért-boltban vásárolják meg a család vacsoráját, ha a felszálló hely már nincs annak közelében. Hiszen közért-bolt sokféle van a városban, alighanem ott is, ahol otthonuk közelében leszálnak az autóbuszról, s ha alkalmazkodnak az új közlekedési helyzethez, akkor esetleg megszűnik a megállóhely áthelyezése miatt elégedetlenkedésük egyik legfőbb oka — a „szubjektív” közlekedési ellátottság hozzáigazodik az „objektívhoz”. Bekövetkezik-e ez az alkalmazkodás, s ha igen, mikor és milyen mértékben?

Erre a kérdésre nyilvánvalóan nehéz az érintettek megkérdezése útján megbízható választ kapni, mert az emberek nemigen tudnak felvilágosítást adni arról, mennyire képesek életszokásaikon változtatni, s az alkalmazkodás legtöbbször még csak nem is tudatos folyamatként megy végbe. Dehát miért kellene nekünk ezt *megkérdeznünk*? Hiszen az emberek életszokásainak alakulása, a viszonyok változásával szemben tanúsított makacs ellenállása vagy lassan érlelődő alkalmazkodása sokféle tárgyi nyomot hagy. Ebben az esetben például megfelelő *dokumentáció* beszerzése révén igen hasznos *objektív* adatokat kaphatunk a szóban forgó emberek *szubjektív* magatartásában bekövetkezett változásról, ha a régi és az új megállóhely közelében fekvő „betérő” jellegű boltok (közért, italbolt, eszpresszó stb.) *áruforgalmát* tesszük vizsgálat tárgyává a megállóhely-áthelyezés előtti és utáni időszakokra vonatkozólag. Ha például a régi megállóhely közelében fekvő közért-bolt árukönyvelését tesszük vizsgálat tárgyává, akkor kiderülhet, hogy az autóbusz-megállóhely áthelyezése után még pár napig nagyjából változatlan maradt a forgalom olyan árucikkekben, amelyeket munkából hazatérő dolgozók leginkább vásárolnak vacsorához, majd a forgalom éppen ezekben a cikkekben lassan csök-

kent, és pár hét múlva bizonyos szinten megállapodott. Ezzel — sok más hasonló adattal — objektív képet alkothatunk magunknak a szubjektív alkalmazkodási folyamatok lezajlásának átlagos időtartamáról, s mindjárt gazdagabbak leszünk azzal a tanulással, hogy szubjektív tényezők vizsgálata korántsem teszi okvetlenül szükségessé szubjektív módszerek alkalmazását a szociológiában. (Ez is csak „technikai” probléma volna? Mi úgy véljük, hogy noha pillanatnyilag csak egy konkrét adatgyűjtési és ténymegállapítási problémával foglalkozunk, mégis a szociológiai szakkutatás, sőt közelebbről a marxista szociológiai szakkutatás elméleti és módszertani problémáinak sűrűjében járunk. A társadalmi lét és a tudat viszonyának másfajta megítélése alapján egészen másként vetődnének fel ezek a problémák, illetve részben fel sem vetődnének, vagy mások vetődnének fel helyettük!)

Felbuzdulva azon az eredményen, amelyet az áruforgalom vizsgálatával nyertünk, kritikai megfontolás tárgyává tesszük az eddigi eljárásunkat: vajon kiaknáztuk-e kellőképp az objektív adatszerzési lehetőségeket, mielőtt nekiálltunk volna az emberek tudomásait és véleményeit kérdezgetni? S nem kérdztünk-e embereinktől olyasmit is, amit kevesebb fáradsággal, gyorsabban és biztonságosabban megtudhattunk volna megfigyelés útján? Nem minden kérdés feltevése kerülhető el, de tisztában kell lennünk azzal, hogy ha kérdés útján szerzünk be olyan információt, amelyet megfigyelés útján is beszerezhattunk volna, akkor teljesen feleslegesen egy újabb szubjektív réteget iktattunk be saját magunk és a kutatott tények közé: a megkérdezett tudatát. Természetesen sok minden van, amit csak embereknek feltett kérdések útján tudhatunk meg, s olyankor a kérdés természetétől függően számolnunk kell egy többé-kevésbé „vastag” szubjektív réteg közbeiktatásával. De hát tulajdonképpen mi okunk volt arra, hogy megkérdezzük a megállóknál fel- és leszálló környékbeli lakóktól és dolgozóktól, hogy közelebb van-e az új megállóhely otthonukhoz, ill. munkahelyükhöz, mint a régi? Hiszen ez olyasmi, amit a személyforgalom megfigyelése útján sokkal könnyebben tisztázhatunk!

Reggel hét és nyolc óra között, amikor a környéken lakók zöme munkába megy, és a környéken dolgozók zöme munkahelyére érkezik, elfoglaljuk megfigyelői őrhelyünket a Budai-rakparton, az új megállónál, valami olyan ponton, ahonnan a házsor felőli és a Duna felőli fel- és leszállóhelyet egyaránt szemmel tarthatjuk. Kezünkben jegyzetblokk és ceruza. Nincs autóbusz a láthatáron, viszont megállóhely-párunknál a két járdán gyülekeznek az autóbuszra váró, munkába menő környéki lakók. A dolgunk csak annyi, hogy megfigyeljük, milyen irányból érkeznek az emberek a megállóhoz. A régi megállóhely irányából, vagy az ellentétes irányból. Az utóbbiak számára az áthelyezés révén közelebb került a megálló lakhelyükhöz, sőt esetleg olyan közel, hogy noha a múltban inkább elkutyagoltak a szomszédos megállóhoz, most már itt szállnak fel, a „mi” megállóknál. Annyi tehát bizonyos, hogy mindazok, akik a régi megállóhellyel ellentétes irányból közelednek megfigyelői őrhelyükhöz, „nyertek” a megállóhely-áthelyezés révén, objektív közlekedési ellátottságuk javult vagy legrosszabb esetben változatlan maradt. Más a helyzet azoknál, akik a régi megállóhely irányából jönnek ide felszállni. Azok között lesznek olyanok, akiknek objektív közlekedési ellátottsága romlott, mert a régi megállóhely közelében laktak, és onnan kutyaagolnak el ideig, lesznek olyanok, akiknél semmi sem változott, mert körülbelül középtávolságra laktak az új és a régi megállóhely között, s lesznek végül olyanok is, akiknek

az új megállóhely mégiscsak közelebb van, mint a régi. Mindenesetre két objektív adatunk van: ennyi meg ennyi környékbeli lakó jön az új megállóhoz a régi megállóhely irányából (s ezek között olyanok is vannak, akiknek objektív közlekedési ellátottságuk romlott), s ennyi meg ennyi környékbeli lakó jön az új megállóhoz az ellentétes irányból (s ezek közt nincsenek olyanok, akiknek objektív közlekedési ellátottságuk romlott).

Befutnak az autóbuszok, a várakozók felszállnak, viszont leszállnak azok, akik — reggel hét és nyolc óra között lévén az idő — túlnyomóan munkahelyükre sietnek. Igen, de merre? A régi megálló irányába vagy ellentétes irányba. Megint csak megszámloljuk őket, és most a környékbeli lakók helyett a környékbeli dolgozókra kapunk az előbbihez hasonló adatot. Egy órás megfigyelés után már egészen tekintélyes kis statisztika birtokában leszünk a környékbeli lakók, ill. dolgozók kétféle irányból összefutó, ill. kétféle irányban szétfutó csoportjáról. (Anélkül, hogy megfigyelői órhelyünkről elmozdultunk volna, vagy egyetlen kérdést tettünk volna fel!) Természetesen, nem tudjuk még, hogy a régi megállóhely irányából beérkező felszállók, ill. az ugyanabba az irányba elinduló leszállók között mekkora az a hányad, amelynek közelebb esett volna, ha megállóhelyünk megmarad eredeti helyén. Ezt azonban nem is olyan nehéz megállapítani. Ami a leszállókat (a környékbeli munkahelyre siető dolgozókat) illeti, annak a pár embernek, aki egy-egy autóbusz befutása után a régi megálló irányában indul el, egy ott tartózkodó munkatársunk fel is teheti azt az egyszerű kérdést, hogy hol van munkahelye, ahová megy. Ez egyrészt kiküszöböli az alkalmoszerű leszállókat, akiknek száma ebben az órában ugyan nem lesz túl jelentékeny, másrészt ez nem olyan kérdés, amelynek kapcsán szubjektív tényezők túl nagy jelentőséghez jutnának. De még ezt a kérdést sem kell feltennünk, hiszen módunkban áll néhány munkatársunkból kis „megfigyelői stafétát” szervezni, s minden ötödik vagy tizedik leszállóról, aki a régi megállóhely irányában indul el, de facto megállapítani, hova megy — az új és a régi megállóhely közti távolság felén innen vagy túl fekvő pont-e az úticélja? Hiszen csak ez szorú megfigyelésre. De mi legyen a felszállókkal? Azokról honnan tudjuk meg, hogy a régi megállóhely irányából beérkezve milyen messziről jöttek? Nos, azok a környékbeli lakók, akik reggel hét és nyolc között felszállók voltak, valamikor a délutáni órákban leszállók lesznek, s hasonlóképpen megfigyelhetővé válnak számunkra célpontjuk tekintetében, mint reggel a környékbeli munkahelyek dolgozói voltak.

Nem részletezzük tovább a dolgot. Ugyanezt a megfigyelési eljárást alkalmazhatjuk, természetesen a szomszédos megállónál is, tisztázhatunk vele sok mindent, amit a közért-bolt és a többi „betérő” boltok áruforgalmára vonatkozó dokumentáció nem világít meg kellőképpen. Szűkebbre szűrhetjük vele kérdeznivalóinkat, kiküszöbölhetjük vele mintavételünk bizonyos fogyatékoságait. Korántsem mindig, de azért a legtöbb esetben a megfigyelés lesz az az észlelési módszer, amely a konkrét szociológiai felvételező munkában adatgyűjtésünk fő támasztékává válik az objektív, sőt gyakrabban, mint hinnők, a szubjektív tényállások felderítésében is. Szinte arany szabály az, hogy: előbb megfigyelni, azután kérdezni! Ez mit sem von le a kérdezőes észlelési módszerek jelentőségéből, amelyeknek megvan a maguk helye. De a materialista szemléletű, tapasztalt kutató első reflexe egy felmerülő szociológiai ténykérdéssel szemben az lesz, hogy miként lehetne a releváns tényeket megfigyelni.

Nem térünk most már ki arra, hogy a kérdező, a dokumentációs és a megfigyelési úton nyert észleletek összegeztetése és összegezése miféle további megfontolásokat tesz még szükségessé, amíg végül is létrejön az a módszeres észlelési adatokkal alátámasztott ténymegállapítás, amely választ ad arra az egyszerű kérdésre, hogy a szóban forgó megállóhely áthelyezése „rontott-e vagy javított a környéken lakó, ill. dolgozó személyek közlekedési ellátottságán, több megelegedést keltett-e, mint elégedetlenséget”. A fentebb leírt és a hozzánk hasonló észlelési módszerek kombinált alkalmazásával nyilvánvalóan választ lehet adni erre a kérdésre, sőt külön lehet választani azt a sokféle részletkérdést, amely egy-egy ilyen gyakorlati ténykérdés megfogalmazásában rendszerint összebogozódik, és csak a vizsgálat során bomlik szét: az „objektív” és a „szubjektív” közlekedési ellátottság kérdését, a környéken lakók és a környékre dolgozni járók korántsem okvetlenül közös nevezőre hozható közlekedési érdekeltségének kérdését — és így tovább.

A ténykérdés, amelyre adott esetben választ kellett keresnünk, a sok benne foglalt részletkérdés ellenére is, végeredményben viszonylag egyszerűen megválaszolhatónak bizonyult. Sőt, a megválaszolásához szükséges adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenység is inkább csak a fentebbi, részint aprólékos, részint igen vázlatos leírásában tűnhetik bonyolultnak, mert valójában az ilyesmi rutinmunkának számíthat a szociológiai szakkutatás mindennapos viszonyai között. De hogy még e „rutin”-hoz is komoly elméleti és módszertani problémák fűződnek, azt — úgy véljük — ez a modellszerű példa is kellőképpen igazolja.

Miután ily módon, remélhetőleg, eléggé megvilágítottuk a módszeres észlelés jelentőségét a konkrét szociológiai kutatómunka szempontjából, talán célszerű lesz, ha közelebről szemügyre vesszük, miként csoportosíthatók vagy oszthatók fel az észlelés főbb módszerei, s miként értékelhetők ezek módszertanilag a marxista szociológiai szakkutatás elvi alapjáról.

Ha egy szociológus konkrét információkat kíván szerezni valamely társadalmi egység, például egy munkacsoport, egy üzem, egy település, egy hivatalos intézmény vagy egy társadalmi szervezet viszonyairól, akkor általában háromfajta módszerhez folyamodhat: megfigyelheti az illető társadalmi egységben lezajló és vizsgálódása szempontjából lényeges jelenségeket, megkérdezheti az illető társadalmi egységbe tartozó vagy azzal érintkezésben álló embereket afelől, ami érdekli, végül pedig dokumentációs adatgyűjtéshez is folyamodhatik, vagyis kiaknázhat olyan konkrét adatforrásokat, amelyek nem a saját észlelő tevékenysége révén jöttek létre. Az ilyen adatforrások igen sokfélék lehetnek, hiszen például, családok levelesládája vagy háztartáskönyve, egy gyár üzemi bizottságának összegyűjtött jegyzőkönyvanyaga, egy termelőszövetkezet munkaegység-könyvelése, egy település lakónyilvántartása, telekkönyve, születési és halálozási anyakönyve rendkívül értékes és jól felhasználható dokumentációt nyújthat, nem is szólva arról, hogy országos statisztikákból, különféle tudományos vagy szépirodalmi igényű leírásokból, valamint újságok évfolyamaiból is jelentős adatszerű dokumentáció nyerhető különféle társadalmi csoportok, rétegek, intézmények szociológiai vizsgálata céljára.² Nem is szükségképpen írott dokumentumokról lehet csak

² A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Filozófiai Intézete és az Uráli Állami Gorkij-Egyetem által megszervezett nagy szverdlovszki szociológiai felvétel, amelynek tárgyát az üzemi munkásság kulturális és műszaki színvonalának emelkedését meghatározó tényezők vizsgálata alkotta, módszertani szempontból is rendkívül érdekes

szó, hanem dokumentumot alkothat egy rajz, egy fénykép, egy film- vagy magnetofonszalag-felvétel is, sőt, tulajdonképpen, bármely tetszőleges tárgy, amelyen valamely társadalmi folyamat észlelhető nyomot hagy. A történet-tudományi kutatásban is jelentős szerepet játszanak effajta tárgyi dokumentumok, különösen annak régészeti ágaiban.

A konkrét szociológiai kutatómunkában használatos észlelési módszereket eszerint nagyjából három fő csoportba, nevezetesen a *megfigyeléses*, a *kérdezéses* és a *dokumentációs* észlelési módszerek csoportjába sorolhatjuk. A megfigyelést és a kérdezést közvetlen észlelésnek, a dokumentációs adatgyűjtést közvetett észlelésnek is szokták nevezni. Persze, tisztában kell lenni azzal, hogy a „közvetlenség” és a „közvetettség” *viszonylagos*, itt tehát fokozatok és átmenetek vannak, továbbá a megfigyelés és a kérdezés, illetve a megfigyelés és a dokumentációs anyagok kiaknázása között sincsenek éles határok. Hiszen, például, emberek kikérdezése során alkalmazhatunk — sőt nem ritkán alkalmazunk — olyan kérdéseket, amelyeknél nem annyira a válasz tartalma érdekel bennünket, mint inkább az, hogy a megkérdezett milyen viselkedést tanusít a kérdés felvetésével szemben (belemegy-e egyáltalán a kérdés megválaszolásába, vagy eleve elutasítja, indulatot vált-e ki belőle a kérdés stb.). Itt a kikérdezés tulajdonképpen a megfigyelés eszközévé válik; némely kísérleti megfigyelési eljárás, amelyet a szociálpszichológia az ún. projektív vizsgálmódszerek keretében alkalmaz, éppen effajta kérdések feltevésével kiváltott reakciók kiértékelésén alapszik, sok tekintetben a bírói „keresztkérdések” is megfigyelési eszközök. Ha egy műhely selejtraktárát vizsgálja át a szociológus, hogy adatokat gyűjtsön üzemszociológiai vizsgálata céljára a munkamenet és a kooperáció bizonyos fogyatékoságairól, akkor is nehéz eldönteni, hogy eljárása a megfigyelés vagy a tárgyi dokumentációs adatgyűjtés körébe tartozik-e. A kérdezéses eljárások némely alakja is átmenetet alkothat a dokumentációs észlelés felé. Kérdőívek szétosztásával tulajdonképpen mesterséges dokumentációt állítunk elő, s ha egy művezetővel való beszélgetés során kérdéseket teszünk fel neki egyes munkacsoportok teljesítményére vagy összetételére vonatkozólag, s ő a műhelyiroda kartotékjában utánalapozva ad választ, akkor, persze, lényegében dokumentációs adatokhoz jutunk, noha kérdezéses eljárást alkalmaztunk.

Ennek ellenére — minden fokozati különbség és átmenet ellenére — van értelme a közvetett és a közvetlen észlelés különböző formái közti megkülönböztetésnek, sőt éppen a marxista szociológiai szakkutatás szempontjából igen nagy módszertani fontossága van annak, hogy mindig tisztában legyünk az alkalmazott észlelési módszerek tárgyi bizonyítóerejével. „A munkásosztály helyzete Angliában” című művéhez csatolt kiegészítő tanulmányában Engels például a következőket írja:

„... Könyvemben lehetetlen volt minden egyes ponthoz tárgyi bizonyítékokat mellékelni. Hogy könyvem ne legyen túlon túl vastag és élvezhetetlen, be kellett érnem azzal, hogy állításaimat hivatalos okmányokkal, elfogulatlan írók vagy olyan pártok

eredményeket ért el a gyárak személyzeti, munkaügyi és bérügyi osztályain felhalmozódott adminisztratív nyilvántartási anyagoknak konkrét szociológiai adatforrásokként való kiaknázásával. A szocialista társadalom viszonyai között egészen más lehetőségek vannak az ilyen típusú dokumentációs adatgyűjtésnek üzemi szociológiai vizsgálatok céljára, mint a kapitalizmusban. Lásd ehhez: Подъем культурно-технического уровня советского рабочего класса (A szovjet munkásosztály kulturális és műszaki színvonalának felemelkedése). Moszkva, 1961. Szocsekgiz. 512—514., 517. stb. o.

állításaival bizonyítsam, amelyek érdekei ellen síkraszálltam. Ez elegendő volt, hogy ellentmondásba ne keveredjem olyan esetekben, amikor bizonyos munkáscsoportok életviszonyairól nem beszélhettem *saját megfigyelésem* alapján. De nem volt elegendő ahhoz, hogy az olvasóban a feltétlen bizonyosság tudatát ébresszem. . . *Okvetlenül tények szükségesek ott, ahol igen fontos következményekről van szó, ahol a tények elvekké összegeződnek, ahol nem a nép egyes kis csoportjainak helyzetét, hanem egész osztályok kölcsönös viszonyát kell leírni.*"³

A megfigyeléses, a kérdezős és a dokumentációs észlelési módszerek megkülönböztetése, természetesen nem az egyedül lehetséges módszertani felosztást jelenti, amelyet ezen a téren alkalmazhatunk. Különbséget lehet tenni, például „extenzív” (kiterjesztett) és „intenzív” (összpontosított) vizsgálati eljárások között is. Az előbbieknél nagyszámú egyedre kiterjesztett észlelés útján általában statisztikai feldolgozásra szoruló adatokat nyerünk, mint például körkérdések (ankétok) esetén, az utóbbiaknál viszonylag kis számú esetet vizsgálunk ki, de igen mélyrehatóan, sokféle elágazásban, mint például személyes kikérdezések (interjúk) alkalmazásakor. A megfigyeléses és a dokumentációs észlelés szintén lehet extenzív vagy intenzív, csak hogy a tömeges megfigyelések gyűjtése igen nagy apparátust kíván, mert a megfigyelőnek, a dolog természeténél fogva ki kell szállnia a terepre, míg a kérdéses bizonyos esetekben írásbeli úton is történhetik, bár ez jelentősen csökkenti a felvétel biztonságát, mert a megkérdezettnek ilyenkor általában nincs lehetősége a visszakérdésre, ha nem ért valamit, nehéz megtudni, maga töltötte-e ki a kérdőívet, s még nehezebb megtudni, hogy ha nem válaszol valamire, akkor ennek mi az oka. A dokumentációs észlelés extenzíven és intenzíven egyaránt jól alkalmazható, de a baj az, hogy sok mindenre nincs dokumentum vagy nem hozzáférhető. Nagyobb felvételezési munkák esetében általában kombinálni szoktuk az összpontosított és a kiterjesztett észlelési eljárásokat, például olyan módon, hogy bizonyos típusosnak vélt egységekre (egyes személyekre, családokra, munkacsoportokra stb.) vonatkozólag intenzív észlelés útján beszerezzük azokat az adatokat, amelyek támpontot nyújtanak annak megítéléséhez, hogy mi is az, amit kiterjesztett észlelés tárgyává kell tennünk (hiszen tömeges észlelést a velejáró sok munka és költség miatt általában csak viszonylag kevés tényadat beszerzése céljából hajthatunk végre!), majd pedig a megfelelő extenzív észlelő tevékenység elvégzése után ismét intenzív észlelésekhez folyamodunk felvételünk olyan kérdéseinek tisztázása végett, amelyeket a kiterjesztett észlelés nyitva hagyott vagy éppenséggel annak eredményei vetettek fel.

Kézenfekvő volna még a kísérletező jellegű észlelési módszereket is külön csoportba sorolni, főleg mert ezek újabban egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert, mégpedig korántsem csak kis taglétszámú csoportok (pl. gyári munkacsoportok, iskolai osztályok) társas viselkedésének szociálpszichológiai jellegű vizsgálatában, hanem — különösen a marxista szociológiai szakkutatás keretében — egészen nagyarányú üzemszociológiai felvételek keretében is, ahol módunkban van, a többi között, a munkafeltételek (bérezési és premiálási eljárások, munkaidő- és műszakbeosztások, technológiai előírások stb.) rendszeres variálásával kísérleti megfigyelés tárgyává tenni különböző tényezőknél a termelékenységre, a munkafegyelmre, valamint a dolgozók üzemen belüli és üzemen kívüli társas életviszonyaira gyakorolt hatását. Mivel azonban

³ Engels: A munkáscsoportok helyzete Angliában (Kiegészítés.) Szikra, 1954. 341. l. (A kiemelések e tanulmány szerzőjétől származnak.)

a kísérleti észlelés is megfigyeléses és kérdezős módszerek igénybevételével történik, célszerűbb, ha ezek közé soroljuk őket, mint a megfigyeléses, ill. kérdezős észlelés olyan speciális válfajait, amelyeknél a kutató aktívan hozzájárul a vizsgálat tárgyává tett társadalmi jelenség létrehozásához, vagy legalábbis befolyást gyakorol a lefolyására. (Ez — mint látni fogjuk — egészen sajátos módszertani problémákat vet fel, amelyek azonban kisebb mértékben a közönséges megfigyelési és kérdezős eljárások kapcsán is nem ritkán megfontolást igényelnek, mivel a megfigyelő jelenléte és különösen a kérdések feltevése már önmagában véve is számottevően befolyásolhatja a jelenségek lefolyását.)

Lehet, persze, valamennyi észlelési módszert abból a szempontból is jellemezni, hogy a vizsgálat tárgyának csak kvalitatív jellemzőit szolgáltatja-e, vagy pedig kvantatív meghatározását is lehetővé teszi-e. A szociológiai szak-kutatás keretében használatos megfigyeléses, kérdezős és dokumentációs módszerek közt egyaránt vannak olyanok, amelyek csupán kvalitatív adatokat szolgáltatnak, s olyanok, amelyek mindjárt kvantitatív (statisztikus, skaláris vagy egyéb) meghatározásokat is magukban foglalnak. Az általános fejlődési tendencia az, hogy a konkrét szociológiai kutatásban — mint egyébként a közgazdaságtudományi kutatómunka számos ágában is, sőt ma már egyre több társadalomtudományi kutatási szektorban — mindinkább igyekszünk észlelési módszereinket különféle kvantifikáló eljárások alkalmazásával mérőmódszerekre finomítani, ami azonban távolról sem jelenti azt, hogy a tudományos kutatás bizonyos adott fejlettségi fokán mindent mérni lehetne vagy kellene, s még kevésbé jelenti azt, hogy a tisztán kvantitatív adatoknak ne lenne hatalmas jelentőségük a megismerés szempontjából. A tényleges módszertani probléma egyáltalán nem az, hogy alkalmazzunk-e mérőmódszereket a szociológiában vagy sem, hanem hogy mi az, amire elméletünk és módszertanunk fejlettsége mellett *van* mértékünk, s mi az, amire *nincs*. A kapitalista kizsákmányolás fokának mérésére például Marx előtt nem volt mértékünk, Marx óta van, s azóta ezt a mértéket magától értetődően alkalmazzuk is a kapitalista üzemek konkrét vizsgálatában és összehasonlításában. A baj az, hogy igen sok társadalmi jelenség és folyamat kvantitatív meghatározásához jelenleg még nem áll rendelkezésünkre megfelelő mérték, ill. mérési eljárás, de a helyzet ebben a tekintetben igen gyorsan változik. Viszont az is kétségtelen, hogy megfelelő mértékek és szabatosan kidolgozott mérési eljárások hiányában mindenféle kvantitatív meghatározás csak félrevezető lehet, sőt nem ritkán kifejezetten megtévesztés céljára szolgál, amint ezt az üzleties célzatú vagy a kapitalizmus apológiájának szolgálatába állított ilyen típusú „felmérések” nem csekély hányada ékesszólóan bizonyít. Egyébként a valóban szakszerűen alkalmazott kvantifikálási eljárások s a hasonló megítélés alá eső szimbolikus logikai, kibernetikai modellvizsgálatok elméleti és gyakorlati jelentősége a szociológiai szakkutatásban egyre növekvőben van, de ennek tárgyalása meghaladná e tanulmányunk kereteit.⁴

⁴ Nézeteinket erről részletesebben kifejtettük „A társadalomtudományi kutatás új, hazánkban még kevésbé bevezetett módszereinek kérdése, különös tekintettel az állami és gazdasági vezetés operatív szükségleteire” című tanulmányunkban (Budapest, 1962; sokszorosítva). A szociológiai modellvizsgálatok kérdését marxista szempontból legújabbban P. P. Maszlov tárgyalta: П. П. Маслов: Моделирование в социологических исследованиях (Modellezés a szociológiai kutatásokban). Вопросы философии, 1962. 3. sz. 62—68. o.

Ha mármost a marxista szociológiai szakkutatás módszertanának szögéből nézzük az észlelési módszerek fentebb körülírt három fő csoportját, akkor arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a *módszertani primátus a megfigyeléses módszereket illeti meg*. Ez, persze, nem jelenti azt, hogy csakis ezeket lehetne és kellene alkalmaznunk, vagy hogy ezek mindennemű konkrét szociológiai adatgyűjtés és ténymegállapítás céljára alkalmazhatók lennének, de elsőbbségük a történelmi materializmus elvi alapjára helyezkedő szociológiai szakkutatásban, nézetünk szerint, nem vitatható el.

A megfigyelés módszertani primátusa minden kérdezőes észlelési eljárással szemben egyszerűen a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának történelmi materialista értelmezéséből következik. Ha egy emberhez kérdéseket teszünk fel társadalmi létére vonatkozólag, akkor akár saját társadalmi magatartására és helyzetére, akár annak az egész társadalmi egységének felépítésére, belső viszonyaira, működésmódjára vonatkoznak kérdéseink, amelyben az illető ember benne él, mindenesetre csak olyasmit válaszolhat, ami a tudatában van meg, röviden: amit tud. Tudatát és a kérdezett dolgokról való tudását viszont társadalmi léte határozza meg. Így tehát, ha egyáltalán válaszol, és szubjektíven az igazat mondja meg, továbbá egész tudását kimerítően és félreérthetetlenül tudja kifejezni (egyik feltétel sincs magától értetődően biztosítva mindenfajta kikérdezés esetében¹), akkor is fennmarad a kérdés, hogy a kérdéseinkre kapott szubjektíven igaz válaszok helyesen tükrözik-e a valóságot. Hiszen a szándékos elhallgatások, torzítások, szépítések, őszintétlenségek és hazugságok lehetőségétől pillanatnyilag eltekintve, bár ezeknek felismerése és kiküszöbölése módszertanilag éppen nem könnyű feladat, éppen a történelmi materializmus ideológia-elmélete utal legnyomatékosabban arra, hogy a társadalomról és az ember saját társadalmi magatartásáról és helyzetéről alkotott képzetek keletkezésében milyen hatalmas szerepet játszhat a „fonák tudat”, amely azt eredményezi, hogy a tulajdonképpeni erők, amelyek a gondolkozást mozgatják, ismeretlenek maradnak a gondolkodó ember előtt.⁵

A tudat fonákosságai korántsem csak a társadalmi tényállások gondolati megítélését befolyásolják, hanem többé-kevésbé kihatnak mindennemű személyes érdekelttségére és érdeklődésére is. Mint ismeretes, nem hagyják érintetlenül az emlékezettartalmak reprodukcióját és a képzeletet sem, amelynek szubjektív determinációjáról csak igen hiányos ismereteink vannak. Viszont a szociológiai szakkutatásban használatos kérdezőes eljárások legtöbbje és mindenesetre nagyon sok szokványos kérdéstípus éppen a megkérdettnék visszaemlékező képességére és képzelőerejére támaszkodik. „Szokott-e Ön?”, „Milyen gyakran fordul elő az, hogy...?”, „Mit tenne Ön, ha...?”, „Véleménye szerint mi történnék, ha...?”, „Mit tenne Ön, ha...?”, „Véleménye szerint mi történnék, ha...?” — ilyen és ehhez hasonló kérdésekre igen nehéz közvetlen információként felhasználható válaszokat kapni, hiszen eléggé köztudomású, hogy az emberek önmagukról alkotott képe általában jelentősen eltér a valóságtól (vagy legalábbis attól, ahogyan mások látják őket), feltételes helyzetekről való megítéléseiket különösen erősen befolyásolják vágyaik és érdekeik, szokásaik jelentős részéről pedig éppen azért nem tudnak hiven

⁵ „Az ideológia olyan folyamat, melyet az úgynevezett gondolkodó ugyan tudatosan, de fonák tudattal visz végbe. A tulajdonképpeni hajtóerők, amelyek mozgatják, ismeretlenek maradnak előtte; máskülönbben a folyamat nem is volna ideológiai.” (Engels levele Mehringhez. Marx—Engels: Válogatott művek. Szikra, 1949. II. kötet, 497. o.)

számot adni, mert éppen megszokottságuk révén nem is tartják számon őket stb. Talán még súlyosabban esik latba az a körülmény, hogy az effajta kérdések feltevésének időpontjában a megkérdezett rendszerint nincs benne abban a magatartásban vagy tevékenységben, amelyre a kérdés vonatkozik, nem áll azoknak a tényleges feszültségeknek, befolyásoknak, situációs erőknak a hatása alatt, amelyek konkrét esetben nagymértékben megszabják kérdés tárgyává tett viselkedésének vagy cselekvésének jellegét. Ha, például, kérdéseket teszünk fel valakinek a dolgozótársaival való konfliktusaira vonatkozólag, akkor a megkérdezett többnyire munkaidő előtt vagy után, vagy pedig a munka szünetében tud kérdéseinkre válaszolni, azaz olyankor, amikor pillanatnyilag nincs munka közben, és nincs is kitéve azoknak a hatásoknak, amelyek e konfliktusokat közvetlenül kiváltják. Ez egészen más helyzet, mint amelyben az illető konfliktusokat megfigyelés útján, tehát egyidejűleg és a helyszínen regisztrálhatjuk! Egyébként csak egy pillantást kell vetnünk a közvéleménykutatás, a keresletkutatás, a piackutatás kérdéses módszereinek szakirodalmába, hogy meggyőződjünk róla, milyen úr tátong az esetleg egészen őszintén megnyilvánuló vélekedés vagy szándék s annak magatartásban vagy cselekvésben való megvalósulása között. Ennek az úrnek az áthidalásában ugyan segíthet bennünket az ilyen módszerek eredményeinek kiértékelésében szerzett tapasztalat, valamint a különböző ellenőrző eljárások és korrekciós számítások alkalmazása, amiről a szakirodalom szintén tájékoztatást nyújt, hanem azért elvitathatatlan az, hogy az embereket elsősorban magatartásuk vagy cselekvésük megfigyelése s csak másodsorban vélemények vagy szándékaik megkérdezése alapján tudjuk megítélni.

Mindehhez még hozzájárul az is, hogy megfigyelés útján számos olyan dolgról nyerhetünk információt, amiről a vizsgált embercsoport tagjai nem is tudnak, vagy amit olyan magától értedődőnek vesznek a maguk viszonyai között, hogy még a legaprólékosabb kikérdezés során sem jutna eszükbe megemlékezni róla. Helyi társadalmi szokások, üzemi szokások, a közös munkavégzés eredményességének és a munkahelyen való kooperációnak egészen különleges, de az évek során teljesen megszokott feltételei gyakran annyira átmennek az illető társadalom egység tagjainak a vérébe, hogy csak a kívülről jött megfigyelőnek tűnnek fel — esetleg már az első pillanatban! —, de semmiféle kérdőívre adott válaszokban nem szerepelnének. Más esetben, persze, a megfigyelőnek éppen az az előnye lehet a kérdezővel szemben, hogy a huzamos megfigyelés révén maga is többé-kevésbé „beleéli magát” a vizsgált embercsoport társadalmi életébe, a csoport „tagjává” válik, s ily módon sok mindent megtud, amire kérdés útján egyáltalán nem kaphatna választ. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a kikérdezés általában nagyobb mértékben feltételezi a vizsgált embercsoport tagjainak együttműködési készségét és bizalmát a kutatóval szemben, mint a megfigyelés. Nem mindenki szereti, ha például a munkahelyén uralkodó viszonyokról, ill. munkájával és munkatársaival való kapcsolatairól faggatják (pláne írásban kérdik vagy szembe láttára írásban rögzítik válaszait!), míg azt esetleg sokkal kevésbé bánja, ha munkaidő alatt sok más, „hivatalból” ott tartózkodó személyen kívül még egy kutató is jelen van a műhelyben megfigyelői minőségében.

Mindent összevéve azt mondhatjuk, hogy semmiféle szociológiai adatgyűjtési és ténymegállapítási módszer nem függetleníthető teljesen azoknak a szubjektív tényezőknak a hatásaitól, amelyek részben a kutatóban, részben a vizsgálat tárgyává tett embercsoport tagjaiban érvényesülnek, nem is szólva

arról, hogy gyakran éppen a szubjektív megnyílvánulások — tudatmegnyílvánulások, verbális megnyilatkozások — érdekelnek bennünket a vizsgálat bizonyos összefüggéseiben. Ámde kétségtelen az, hogy a kikérdezéses módszerekben általában véve még a szubjektív tényezőknek jelentős többlete, úgy is mondhatjuk: a szubjektivitásnak egy újabb rétege ékelődik közbe azáltal, hogy információinkat nem közvetlen megfigyelés útján, hanem a vizsgált embercsoport tagjainak vagy velük érintkezésben álló személyeknek a megkérdezése révén nyerjük.

Nézetünk szerint az a tény, hogy a kikérdezéses adatgyűjtési és ténymegállapítási módszerek olyan hihetetlen mérvű elterjedtségre, világos primátusra tettek szert a polgári szociológiában — elsősorban az amerikai polgári szociológiában s annak mintájára a nyugateurópai kutatásban is —, korántsem csak abban leli magyarázatát, hogy „interjú”- és „ankét”-kérdőívek sorozatainak tudományosan nem eléggé ellenőrzött, vulgáris alkalmazása révén mindennél könnyebben, gyorsabban és olcsóbban lehet nagytömegű és kvantitatívan jól kiértékelhető adattömeghez, netán „az egész társadalmat felölelő” felvételezési eredményekhez jutni. Nyilván ez is szerepet játszik, a polgári szociológiában elburjánzott kérdőív-divat keletkezésében, de a döntő tényező — úgy véljük — ideológiai téren keresendő, nevezetesen a mai polgári szociológia jelentős részét átható szubjektivizmusban és pszichologizmusban, amelynek világnézeti háttére s a kapitalista termelési viszonyokban való gyökerei nem is csak a polgári szociológiát, hanem az egész polgári ideológiát illetően jól ismeretesekek.

Hangsúlyozzuk, hogy a kikérdezéses adatgyűjtési és ténymegállapítási módszerek megfelelő változatainak megfelelő feltételek mellett történő és kellően ellenőrzött alkalmazását a marxista szociológiai szakkutatásban is nélkülözhetetlennek tartjuk. (Ennek indokaira hamarosan rá is térünk.) Arról sem lehet szó, hogy a marxista szociológiai szakkutatásban mellőzzük a szubjektív és pszichológiai tényezők vizsgálatát, sőt az a felfogásunk, hogy a múltban ezeket gyakran nem eléggé vettük figyelembe. De a szubjektív és pszichológiai tényezők vizsgálata, ill. kellő mérvű figyelembevétele s a kutatás egész irányának szubjektivitása és pszichologisztikus irányba való eltolódása két teljesen különböző dolog. S mint már mondtuk, és a fentiekben — úgy véljük — kellőképpen alátámasztottuk: a marxista szociológiai szakkutatás adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenységében az *elsőbbség* a megfigyeléses módszereket illeti meg.

Persze, csak elsőbbségről lehet szó, nem pedig kizárólagosságról. Először is a megfigyeléses módszerek alkalmazási területének — mint hamarosan látni fogjuk — megvannak a maga határai. Másodsor, a kellő kritikával és megfelelő módszerrel végrehajtott intenzív és extenzív kérdéses nemcsak igen jelentős mennyiségű megbízható objektív információt nyújthat, hanem lehetővé teszi sok olyan nagy fontosságú szubjektív tényező észlelését, amely a megfigyelés számára nem is hozzáférhető. Bírálattunk nem a kérdéses módszerek alkalmazása, hanem kritikátlan alkalmazása és túlbecsülése ellen irányul. Harmadsor: a közvetett (dokumentációs) észlelés számos esetben ugyanannyira objektív (ill. szubjektív tényezők zavaró többletétől ugyanannyira mentes) tényadatokat szolgáltatthat, mint a közvetlen megfigyelés, nem is szólva arról, hogy gyakran sokkal szélesebb társadalmi körre kiterjedő információkat nyújt. Másrészt persze a dokumentáció forrásanyaga ugyanannyi szubjektív tényezőt is tartalmazhat, mint akármilyen kérdőív válaszanysága, s a dokumentációs

források minősége döntő szerepet játszik; továbbá távolról sem mindenről van szociológiai dokumentáció céljára felhasználható forrásanyag, s ha van, akkor nem mindig elérhető számunkra. Ámde azért gondoljuk meg, hogy mit tudott Marx „kihozni” a múlt század harmincas éveinek angol gyárfelügyelői jelentéseiből (noha korántsem minden gyárfelügyelő volt a munkásság érdekeinek olyan megvesztegethetetlen védelmezője, mint Leonard Horner), s pusztán a zensztvostatisztikák dokumentációjára támaszkodva a XIX. század végi orosz parasztság felbomlásának milyen nagyszerű képét vázolta fel „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” híres II. fejezetében Lenin! Ilyen körülmények között a dokumentációs adatgyűjtési és ténymegállapítási módszerek alkalmazását — ha egyáltalán van és hozzáférhető a megfelelő objektív információt tartalmazó forrásanyag — majdnem egyenrangúnak tekinthetjük a megfigyeléses módszerek alkalmazásával.⁶ Ha a közvetett észlelés nem is mindenben pótolhatja a közvetlen kutatói észlelő tevékenységet, mindenesetre arra kell törekednünk, hogy a marxista szociológiai szakkutatás keretében minél nagyobb mértékben kiegészítsük és kibővítsük észleléseink körét annak a hatalmas és a vizsgálódás céljára hozzáférhetővé tehető forrásanyagnak a felhasználásával, amely éppen a szocialista társadalom nagyarányú tervező és szervező tevékenysége révén, az állami és államgazdasági apparátus, ill. a különféle társadalmi és termelési szervezetek birtokában van. Úgy véljük, hogy például a gyári és a termelőszövetkezeti irattárakban, az üzemi bizottságok, a vállalati döntőbizottságok, a fegyelmi bizottságok aktaszekrényeiben stb. óriási és mind ez ideig meglehetősen kiaknázatlan adatanyag lappang, amely kiválóan felhasználható szociológiai szakkutatásunk számos igen aktuális problémájának megoldására.

A megfigyeléses módszerek alkalmazásának korlátai eléggé magától értetődőek. Mindenekelőtt határt szab a megfigyelésnek az, hogy számos társadalmi jelenség fellépésének helye és időpontja nem látható előre, s a jelenség kísérleti előidézése sincsen mód, úgy hogy egyszerűen nem tudunk gondoskodni a megfigyelő jelenlétéről. Igen fontos, például, az üzemi balesetek vagy a termelési selejtek létrejöttében közvetlenül közrejátszó szociológiai (részben szociálpszichológiai és munkalélektani) tényezők vizsgálata, ámde számos vonatkozásban itt mégis kénytelenek vagyunk a kikérdezéses módszerek útolagos alkalmazásához folyamodni. Továbbá, a megfigyelésnek időbeli korlátai is vannak. Nehezen figyelhetjük meg egy embercsoport vagy egy

⁶ Majdnem egyenrangúnak, illetve csak bizonyos tekintetben egyenrangúnak! Mert hallgassuk meg ismét Engelst, aki az angliai munkásosztály helyzetéről írott nagy munkáját a brit munkásoknak ajánlva, így szól hozzájuk: „Elég sokáig éltem köztetek, hogy életkörülményeitekről egyet-mást megtudjak. A legkomolyabb figyelemmel tanulmányoztam helyzeteteket, tanulmányoztam a különböző hivatalos és nem-hivatalos okmányokat, amennyire lehetőségem volt arra, hogy beszerezsem őket, de mindez nem elégített ki. Nem elégedtem meg tárgyam elvont ismeretével, otthonotokban akartalak látni benneteket, meg akartam figyelni mindennapi életeteket, beszélgetni akartam veletek életviszonyaitokról és fájdalmaitokról, tanúja akartam lenni elnyomóitok társadalmi és politikai hatalma ellen vívott harcaitoknak.” (Engels: i. m., 5. o.)

Manapság a munkásosztály életviszonyaira vonatkozó dokumentáció, a „hivatalos és nem hivatalos okmányok” tekintetében nagy előnyünk van Engelsszel szemben, akinek jórészt a munkásosztállyal szemben ellenséges szellemben megfogalmazott közigazgatási és hírlapi jelentésekből kellett kinyernie adatait, míg nekünk ma a szocialista államapparátus és a szocialista sajtó archívumai állnak rendelkezésünkre. Ámde a közvetett és a közvetlen észlelés viszonyán, a személyes kutatói tapasztalat döntő fontosságán Engels kora óta nem változott semmi, s éppen erről szólnak az idézett engelsi sorok.

intézmény életét éveken keresztül (kivéve, ha történetesen tagjai közé tartozunk, benne élünk), s a megfigyelésünk kezdete előtt eltelt időt illetően kikérdezésre vagy dokumentációra vagyunk utalva. Azután meg az emberek számos olyan társadalmi tevékenységükről vagy élményükről hajlandók esetleg beszámolni, amelynél semmi esetre sem tűrnék meg egy megfigyelő jelenlétét. Családi válságok lefolyása, szexuális kapcsolatok kialakulása és sok minden más, az emberek társas magatartására kiható esemény csak nehezen vagy igen közvetve figyelhető meg, míg megfelelő anonimitást biztosító feltételek mellett igen jól hozzáférhető különféle kikérdezési módszerek segítségével, amint ezt, a többi között, a pszichiátria, a gyógypedagógia és az etnográfia egész praxisa bizonyítja. Végül, persze, korlátozza a megfigyeléses adatgyűjtés és ténymegállapítás lehetőségeit még az is, hogy vannak társadalmi jelenségek és folyamatok, amelyek megfigyelő jelenlétében másként zajlanak le vagy létre sem jönnek, s olyan természetűek, hogy rejtett megfigyelést sem tesznek lehetővé.

Mind ezek a korlátozások azonban mitsém változtatnak a megfigyeléses módszerek döntő jelentőségén. Különböző is a kikérdezéses és a dokumentációs módszerek alkalmazása részben egészen hasonló jellegű, részben pedig a már fentebb kifejtett súlyosabb korlátozásoknak van alávetve.

S hadd utaljunk ebben az összefüggésben arra, hogy a marxizmus klasszikusai a maguk szociológiai adatgyűjtő és ténymegállapító munkájukban milyen kiemelkedő jelentőséget tulajdonítottak a személyes megfigyelésnek. A marxista szociológiai szakkutatás első nagy és mindmáig sok szempontból, például a település- és a városkutatás szociológiai módszertana szempontjából kiaknázatlan forrásmunkájában, Engelsnek „A munkásosztály helyzete Angliában” című művében, amelyet már sokszor idéztünk, de nem győzünk eleget idézni, klasszikusunk mindjárt az előszó harmadik bekezdésében így ír: „Huszonegy hónap alatt alkalmam volt arra, hogy *személyes megfigyeléseim* és *személyes érintkezés* útján közelről megismerjem az angol proletariátust, ... és hogy ugyanakkor a szükséges hiteles források felhasználásával kiegészítsem megfigyeléseimet.”⁷

⁷ Engels: i. m. 8. o. — A dőlt betűs kiemelés e tanulmány szerzőjétől származik. Vízont az idézett magyar kiadás, amely fényképmellékleten közli az eredeti 1845. évi német kiadás címlapjának fényképét, sajátos módon elmulasztja címloldalán feltüntetni azt, amit Engels szükségesnek látott mindjárt a cím alatt kiemelni: „Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen von Friedrich Engels”, azaz: saját megfigyelés (szemügyrevétel) és hiteles források nyomán írta Engels Frigyes! Semmiképpen sem volt ez idő tájt magától értetődő, hogy valaki szabályos „szociográfiai” megfigyelő munka tárgyává tegye különféle nem-exotikus és nem néprajzi vagy földrajzi érdekességű települések, sőt éppenséggel a mindenki által „jól ismert” nagy iparvárosok, például London vagy Manchester szegénynegyedeit. Engels itt messze megelőzte a polgári szociológia első hasonló tárgyú — noha ideológiailag egészen más irányzatú — vállalkozásait. Frédéric Le Play „Les ouvriers européens, Études sur les travaux, la vie domestique et la condition morale des ouvriers de l’Europe, précédées d’un exposé de la méthode d’observation” (Az európai munkások. Tanulmányok Európa munkásainak munkatevékenységéről, családi életéről és erkölcsi körülményeiről, a megfigyelési módszer leírásának előrebocsájtásával) című és a polgári szociológiai felvételezés szempontjából úttörőnek tekintett munkája 10 évvel Engels műve után jelent meg, s — nota bene — már ez is címében utal arra az „újdomságra”, hogy megfigyelési módszerrel készült. További 34 évvel kell előbbrehaladnunk, hogy 1889-ben eljussunk Charles Booth híres, Beatrice Webb (akkor még Beatrice Potter) ösztönzésére készült első social survey-jéhez, vagyis „társadalmi felvételéhez”. A 17. kötetes „Life and Labour of the People of London” (London népének élete és munkája) az első nagy polgári város-szociográfia. Szerzőjének együttérzése a századvégi London nyomorgó proletariátusával vitathatatlan. Hanem azért elég a bevezetett három sorát idézni, hogy a mű és az egész irányzat korlátait lássuk:

És micsoda módszeres megfigyelőtevékenységet fejt ki például Engels a manchesteri munkásnegyedek társadalmi életviszonyainak felvételezése során! Emellett egyenest feltűnő, hogy noha természetesen a munkásoktól hallott megjegyzéseknek, tehát verbális elemeknek is fontos szerepük van a megfigyelésben, Engels mégis — módszertanilag útmutató módon — lényegesen nagyobb teret szán felvételező munkájában a tárgyi megfigyeléseknek.

Íme néhány jellegzetes példa a megfigyelések sokoldalúságára:

„... a munkások és munkásnők ruhatárából majdnem teljesen eltűnt a vászon és a gyapjuszövet, ezt a pamut pótolja. Az ingek fehérített vagy színes kartonból, a női ruhák többnyire nyomott kartonból készülnek, meg gyapjú alsóruhát is ritkán látni a szárítóköteleken.”

„Reggel a legjobb dolgok kaphatók a piacon, de amikor a munkások jönnek, a javát már régen elkopkodták. . . A legszegényebb munkások kénytelenek más fogásokhoz is folyamodni, hogy kevés pénzükből legalább a legrosszabb minőségű árut megvásárolhassák. Mivel szombat éjjel 12 órakor minden üzlet bezár, és vasárnap semmit sem szabad eladni, este 10 és 12 óra között igen olesón árusítják ki azokat az árukat, amelyek hétfő reggelig megromlanának.”

„A városba vezető nagy utakon, ahol élénk a kocsiközlekedés, sok embert látni kis talicskával, akik az elrohanó kocsik és omnibuszok között életük veszélyeztetésével kaparják a friss lóganéjt és összegyűjtik eladásra. . . A legfőbb „felesleges” utcai árusításra veti magát. Különösen szombat este, mikor az egész munkásság az utcákon van, csak ekkor látni, milyen sokan élnek ebből. . . Gyufát és hasonló cikkeket, pecsétviaszt, patentgyújtót stb. is árulnak.”

„Különösen szombat este, bérfizetéskor. . . egész meztelenségében feltárul előttünk az iszákosság rettenetes képe. Ritkán sikerült szombat este Manchestert elhagynom, hogy ne láttam volna egy sereg düllöngelő vagy árokban fetregő részegot. Vasárnap este megismétlődnek ezek a jelenetek, csak kevesebb lármával. És ha kifogyott a pénzük, az iszákosok felkeresik a legközelebbi zálogházat. . . Manchesterben több mint 60, Salford egyetlen utcáján (a Chapel Streeten) 10—12 zálogház van —, és elzálogosítanak mindent amijük még megmaradt. Minden szombat este rengeteg bútort, ünneplőruhát. . . edényt váltanak ki a zálogházakból, hogy rendszerint már a legközelebbi szerda előtt ismét elzálogosítsák azokat. . .”

„Ritkán mentem végig Manchester utcáin, hogy ne találkoztam volna három-négy nyomorékkal, akik a fentebb leírt. . . (a szörnyű egészségügyi viszonyok közt végzett gyári munkából eredő — a szerző megjegyzése) gerincelferdülésben és lábalgörbülésben szenvedtek. Ismerek egy nyomorékot. . . baját Douglas úr pendletoni gyárában szerezte. . . Az effajta nyomorékoknál azonnal észre is vehető, honnan ered deformálódásuk; külsejük egészen egyforma, térdük befelé és hátra, lábuk pedig befelé hajlik, izületeik eltorzultan vastagok, gyakran a hátgerincük is előre vagy oldalt görbült.”

„A rostpor belelékezésének leggyakoribb következménye a véres köpet, nehéz sipoló lélekzés. . . A gyári munkások és különösen a nedves módszerrel fonók és dublizók hangja általában rekedt, érdes. . . A lenfonás másik következménye az, hogy a munkásnők válla sajátosan deformálódik, a jobb lapocka előreugrik, ami a munka természetéből ered. . . egyetlen jónövésű, karsú lányt sem láttam a throstle teremben; valamennyien kicsinyek, rossznevűek, sajátosan szűk mellűek, határozottan csúnya testalkatúak voltak.”⁸

Amit a szárítóköteleken és az utcai árusok kezében, a nyomorékok testén vagy az árokban látni, amit a lenfonó munkások lélekzetéből és érdes hangjából kihallani, amit szombat este 10 és 12 között a piacon és szerda előtt az utcasoron végig megszármolt zálogházakban észlelni — mindez és még sok minden más szociológiai megfigyelés tárgyát alkotja itt. Engels kis vázlatokat készít arról,

„Fő célomként arra szorítkozom, hogy leírjam a dolgokat úgy, ahogy vannak. Nem vállalkoztam annak kivizsgálására, hogyan jöttek létre, s legfeljebb alkalmilag mutattva rá arra, hová vezethetnek. . .” (Booth: i. m., I. köt. 5. l.)

⁸ Engels: i. m., 104., 106—107., 123—124., 166—167., 192., 202. o. (Kiemelések e tanulmány szerzőjétől.)

hogyan épülnek, és megfigyeli, hogy miként szellőznek, hova folyik a szennyvíz, merre haladnak át a gazdagok kocsijai, és hogyan csatlakoznak ezekhez az útvonalakhoz a szegények utcái. Leltárt vesz fel arról, amit a munkáslakásokban talál. S hányféle forrásanyagot értékel ki dokumentációs célra! Egy munkáslevél Richard Oastler levelesládájából: „...Szegény Jack a tűznél a fán és Mit gondol Mit csinál? Ot ült és a felesége harisnyáit, Stopolótűvel Stopolta és amint régi barátját az ajtóban megpillantotta, a harisnyát el akarta dugni... Szégyelte magát És azt mondta... Tudod én Igazán Nem vótam rest... én kettőnkért Tuttam Dógozni, De most fordított világ van Marynek kel dóizni És nekem Ithon Kel maradni a gyerekekre vigyázni És Seperni és Mosni Sütni és fótozni Mert ha A szegény aszony este haza jön el van fáradva És egészen oda van. te Tudod joe Ez sújos anak Aki Máshoz Szokot igaz monta joe. Igen pajtás Ez sújos És azután Jack meges sirni kezdet...” De dokumentációvá válik a bethnal greeni lelkész egyház-községi jelentése, a surreyi halottkém látélete, a Times rendőri hírvivata, a menhelyek szállásjegyzéke, s mennyi minden egyéb.”⁹

Érdemes fontolóra venni, hogy csak ebben az itt mintaként bemutatott kis engelsi felvételi anyagban mennyi minden van, amit kérdezni nem is lehet és nincs is kitől, s amit csak rendszeres megfigyeléssel és dokumentációs munkával lehet napfényre hozni. S ez, persze, nem éppen csak a nyomortanyákon végzett felvételező munkánál van így. Másrészt — igaz — a személyes kikérdeés jelentőségét sem szabad lebecsülni. Marxról számtalan életrajzi feljegyzés és adat tanúsítja, hogy mennyire szerette a munkásokat, akikkel összekerült, társadalmi életviszonyaikkal felől a legérzékenyebben kikérdezni. Lenin meg éppen-séggel híres „kikérdező” volt. Viszont kérdőíveket — értsd: a megkérdezettek által írásban megválaszolendő kérdéssorozatok —, amennyire látjuk, csak akkor alkalmazott, ha egészen bizonyosra vehette, hogy azoknak megválaszolása megbízható módon történik. Amikor, például, 1903-ban azt akarta megvizsgálni, hogy sok szociáldemokrata kerül-e ki a diákság köréből, így állította össze azoknak a kérdéseknek a „hozzávetőleges listáját”, amelyekre a pártbizottságok és a pártcsoportok köréből választ várt: „...A propagandisták (körök) összetétele, létszáma, működésük formája? Vannak-e közöttük munkások? A többség egyetemista-e?... Vannak-e kapcsolatok az egyetemista körökkel, a „földiek” köreivel, diák-egyleti tanácsokkal? Hogyan ápolják ezeket az összeköttetéseket?... Milyen hangulat uralkodik az egyetemi ifjúság körében és a különböző hangulatok változásának története. Az egyetemi zavargásokhoz való viszony? Egyetemisták részvétele a tüntetéseken?... A diákokkal való kapcsolat jellege? Milyen a viszony mozgalmunk új fellendülési szakaszához?...”¹⁰ Ebben a lenini dokumentumban a mi szempontunkból nem is csak az az érdekes, hogy Lenin szabályos kérdőívet állít össze a pártbizottságok és a pártcsoportok tagjai által való megválaszolás céljából — igen érdekes az is, hogy mennyi az olyan típusú kérdés, amelynek szabatos megválaszolása normális körülmények (s, persze, nem éppen az illegális munka viszonyai) között a szociológiai adatgyűjtés és ténymegállapítás megfigyelési; kérdező és dokumentációs észlelési módszereinek igen komplex jellegű

⁹ Engels: i. m., 184., 67., 68., 70. o.

¹⁰ Lenin: Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt Bizottságai és csoportjai által az Országos Pártkongresszus elé terjesztendő jelentések kérdéséhez. Lenin—Sztálin: Az ifjúságról. Szemelvények Lenin és Sztálin műveiből. Szikra, 1950. 27. o.

alkalmazását igényelhetette volna (társadalmi rétegek hangulata, különféle csoportok összetétele, kapcsolata, részvételi aránya társadalmi megmozdulásokban stb.). Ez is arra mutat, hogy a szociológiai szakkutatás módszertanának kérdései egyáltalán nem közömbösek a munkásmozgalom politikai és szervezési feladatainak szempontjából. Ezt egyébként leghamarabb Marx ismerte fel, aki 1880 áprilisában nagyarányú kérdőíves felvétellel igyekezett tisztázni a francia ipari munkásság helyzetét a küszöbön álló franciaországi általános választásokra való tekintettel. Az a száz kérdésből álló kérdőív, amelyet néhány hónappal azelőtt dolgozott ki, hogysen Guesde-t Londonban várta a francia párt választási programjának megtárgyalása végett,¹¹ rendkívül beszédes tanúságot tesz Marx módszertani elgondolásairól, s a továbbiakban részletesebben is foglalkoznunk kell majd vele. Hogy Lenin milyen figyelmet szentelt az adatgyűjtés metodológiai kérdéseinek, arról a többi között demográfiai elemzéseiből és a saját könyvtárában levő statisztikai művekhez fűzött rendkívül érdekes széljegyzetekből győződhetünk meg; erről éppen a közelmúltban jelent meg két kitűnő szovjet tanulmány, amely nemcsak speciálisan a statisztikai felvételezés, hanem a szociológiai szakkutatás általános módszertana szempontjából is igen jelentős szempontokat vet fel.¹²

Miután ilyen módon bizonyos mérvű áttekintést nyertünk a konkrét szociológiai adatgyűjtés és ténymegállapítás körében alkalmazott észlelési módszerek főbb csoportjairól és kölcsönös viszonyáról, most még két kérdés-komplexussal kívánunk a marxista szociológiai szakkutatás módszertanának szémszögéből foglalkozni, nevezetesen a megfigyeléses észlelésnek és a kérdőívek alkalmazásának bizonyos metodológiai problémáival. Mindkét téma kimerítő tárgyalása természetesen messze meghaladná a tanulmány kereteit, s csak néhány olyan összefüggésre térünk ki, amelyek megtárgyalását kutatásaink jelenlegi állása mellett különösen időszerűnek vélünk.

1. *A szociológiai megfigyelés mint módszeres eljárás*

A társadalmi élet különféle jelenségeinek megfigyelése, a bennünket körülvevő társadalom osztály-, réteg- és csoport-megnyilvánulásainak, társadalmi erők hatásainak többé-kevésbé tudatos észlelése mindennapos életünk része, ami nélkül képtelenek volnánk bármiféle tájékozódásra, leghétköznapibb teendőink ellátására.

A szociológiai szakkutatásban a kutató ugyan magától értetődően felhasználja és értékesíti ilyen ösztönös megfigyelő tevékenységének eredményeit és általában összes társadalmi tapasztalatait, de ha szűkebb értelemben vett szociológiai megfigyelésekről vagy éppenséggel a konkrét szociológiai adatgyűjtés és ténymegállapítás megfigyeléses módszereiről beszélünk, akkor olyan megfigyelő tevékenység lebeg szemünk előtt, amely egy kitűzött (megfogalmazott) kutatási célt követ, tematika és módszer tekintetében előre megtervezet-

¹¹ Lásd Marx levelét F. A. Sorgéhoz 1880 november 5-én. Marx—Engels: Válogatott levelek. 1843—1895. Szikra, 1950. 397. o.

¹² И. Малый: Вопросы статистики в работах В. И. Ленина (A statisztika kérdései Lenin műveiben). Вестник статистики, 1962. 4. sz. 24—36. 1.; С. Гуревич: Труды по экономике и статистике в личной библиотеке В. И. Ленина (Közgazdasági és statisztikai művek Lenin személyes könyvtárában). Уо. 37—49. o.

ten zajlik le, s a megfigyelési eredmények rendszeres feljegyzésével és ellenőrzésével jár együtt.¹³

A módszeres szociológiai tevékenységnek ezzel a meghatározásával nem áll ellentmondásban az, hogy igen jelentős és nagy tudományos értékű megfigyelések történhetnek alkalomadtán, kitűzött kutatási cél s előre megtervezett tematika és módszer nélkül is. Az ilyen alkalmi, szerencsés vagy véletlen megfigyelés ugyanis, éppen ha jelentős, mindjárt szükségessé teszi a felismert jelenség további módszeres ellenőrzését és nyomon követését, úgy hogy gyakorlatilag beépül a meghatározásunk szerinti megfigyelő tevékenységbe.

A különböző megfigyeléses adatgyűjtési és ténymegállapítási módszerek a megfigyelés már korábban tárgyalt általános alkalmazási feltételein és korlátain belül erősen különböznek abban, hogy milyen tárgyú és milyen körülmények közt lezajló megfigyelésekre alkalmasak, mikor és hogyan történik a megfigyelési eredmények feljegyzése, milyen viszonyban áll (ill. milyen viszonyba kerül) a megfigyelő a megfigyelt személyekkel, embercsoportokkal, intézményekkel stb.

S itt megint célszerű lesz a sokféle átmeneti és kevert forma ellenére bizonyos módszertani felosztáshoz folyamodnunk, amelynek során mindenképp meg fogjuk különböztetni a kötetlen, a kötött és a kísérleti megfigyelési eljárásokat.

A kötetlen megfigyelést az jellemzi, hogy a megfigyelés tárgya — t. i. az, hogy mit, ill. miket kell megfigyelni — csak egészen távan van meghatározva,

¹³ A módszeres szociológiai megfigyelő tevékenység hasonló jegyeit emeli ki, a többi között, a szociológiai adatgyűjtési és ténymegállapítási módszerek egyik újkéltű és az amerikai polgári szociológia ismeretes ideológiai és módszertani elfogultságaitól viszonylag mentes kézikönyve: Claire Sellitz — Maria Jahoda — Morton Deutsch — Stuart W. Cook: *Research Methods in Social Relations* (Társadalmi viszonyok kutatására szolgáló módszerek — New York, 1959. Methuen. 200. o.). Ez az UNESCO támogatásával kiadott és haladó polgári szociológusok, ill. szociálpszichológusok (Gordon Allport, Hadley Cantril stb.) szerkesztőbizottsági ellenőrzésével készült több mint 600 oldalas kézikönyv a különféle észlelési eljárások legjobb összefoglalását nyújtja az általunk ismert irodalomban. Marxista szempontból írott hasonló kézikönyv, tudomásunk szerint, egyelőre még nincs. Külön érdekessége a könyvnek az, hogy a különféle módszerek alkalmazásait sokszor az amerikai négerellenesség, antiszemitizmus és más hasonló diszkriminatív reakciók megnyilvánulásokra vonatkozó igen figyelemre méltó kutatások például illusztrálja. Hasonló tárgyú és terjedelmű, de nem ennyire rendszeres és jól kezelhető, viszont a dokumentációs észlelési és a kvantifikálási eljárásokkal sokkal bővebben tárgyaló kézikönyv: Leo Festinger — Daniel Katz: *Research Methods in the Behavioural Sciences* (Kutatási módszerek a magatartás kérdéseivel foglalkozó tudományokban — New York, 1953. Dryden). A terepmunka és az adatfeldolgozás gyakorlati kérdéseit igen jól tárgyalja, egyébként azonban nem éri el az előbb említettek színvonalát: Pauline V. Young: *Scientific Social Surveys and Research* (Tudományos jellegű társadalmi felvételező és kutatómunkák — Englewood Cliffs, 1956. Prentice-Hall.). Maurice Duverger: *Méthodes des sciences sociales* (A társadalomtudományok módszerei — Párizs, 1961. Presses Universitaires de France.). Ugyanez áll a René König szerkesztésében megjelenő „Praktische Sozialforschung” (Gyakorlati társadalomkutatás) című kézikönyvsorozat első két kötetére: I. *Das Interview* (Az interjú); II. *Beobachtung und Experiment* (Megfigyelés és kísérlet — Köln, 1956—1957.) Mindezen művek obligát elméleti fejezeteket is tartalmaznak, amelyeket megfelelő fenntartással fogunk olvasni, de akkor sem ér túl nagy veszteség bennünket, ha ezeket egyszerűen átlapozzuk. Viszont a felvételezési módszerek rendszeres leírásából sok hasznos szempontot nyerhetünk saját konkrét metodikai megfontolásainkhoz, mert az említett munkák szerzői egytől-egyig nagy gyakorlatú és szakmailag kitűnően felkészült képviselői a polgári szociológia színvonalasabb empirikus kutatási irányzatainak. Hogy módszereik használhatóságát hogyan kell ki- és átértékelni a marxista módszertan szempontjából, arról tanulmányunk első részében bővebben szözlöttünk.

esetleg éppen csak azért, hogy adva van az a hely, az az idő és az a társadalmi környezet, amelyben a megfigyelés végzendő. Ez a jellemzés már önmagában véve is azt mutatja, hogy a szociológiai megfigyelés kötetlensége sohasem lehet abszolút, azaz valamilyen mértékben mindig meghatározza a tárgya, továbbá az, hogy a nagymérvű kötetlenség és a nagymérvű kötöttség között sok közbenső fokozat van. Nincs olyan teljesen kötetlen tudományos megfigyelés, amelynek meghatározása úgy szólna, hogy „figyelj meg bármikor és bárhol bármit”, s nincs olyan kötött tudományos megfigyelés, amelynek végrehajtója józan ésszel mellőzné valamely, a megfigyelés tárgyán kívül eső és megfigyelésre elő nem írt, de nyilván fontos kísérő körülmény vagy új tényező megfigyelését csak azért, mert „kötött” megfigyelést végez.

Hanem azért a viszonylag kötetlen és viszonylag kötött megfigyelés módszertani megkülönböztetése mégsem jogosulatlan. Mert nyilván egészen más helyzetbe kerül és egészen más módon végzi megfigyeléseit az a kutató, aki azt a kötetlen megfigyelési feladatot kapta, hogy „Menj le az X erómű építési helyére, és figyeld meg az erómű körül kialakuló új település társadalmi viszonyait”, s más, ha a megfigyelés tárgyának meghatározása az, hogy „Megfigyelendő három egymást követő hónapban az X ruhagyár 1, 2 és 3. számú ingkészítő szalagján az, hogy az egyes szalagok napi összteljesítményének az átlaga alá csökkenésekor a legjobb és a leggyengébb munkások teljesítménye közti különbség (a „teljesítményszóródás”) növekszik-e vagy csökken.”

A kötetlen megfigyelést — nem tesszük mindig újra hozzá, hogy csak viszonylag kötetlen megfigyelést — a marxista szociológiai szakkutatásban legfőként felderítési célokra fogjuk alkalmazni, vagyis olyankor, amikor annak tisztázására törekszünk, hogy bizonyos társadalmi egységen belül mit érdemes beható vizsgálat tárgyává tennünk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a kötetlen megfigyelés lényegesen több szubjektívizmusra nyújt lehetőséget a megfigyelőnél, mint a kötött megfigyelés — éppen ezért népszerű a polgári szociológiai kutatás bizonyos (főleg propagandisztikus, belletrisztikus vagy zsrnalisztikus beütésű) területein. Természetesen sehol és soha nem lehet mindent megfigyelni, s a kötetlen megfigyelés esetén messzemenően a kutató szubjektív adottságain múlik, hogy mikor mire figyel fel. Nem vonjuk kétségbe, hogy egy nagy elméleti perspektívájú és kivételes megfigyelő tehetségű kutató kötetlen megfigyelései a felderítésnél — a vizsgált jelenségterület „explorációjánál” — jelentősen többet, végleges érvényű, objektív, minden kritikát kiálló tudományos adatokat és ténymegállapításokat produkálhatnak. Példa erre az a szociológiai és szociálpszichológiai megfigyelésekben is igen gazdag, méltán híres napló, amelyet a fiatal Darwin vezetett a „Beagle-”en megtett több éves világgörüljárásáról. De nem véletlen, hogy éppen Darwin volt az, aki — mint már korábban idéztük — igen élesen hangsúlyozta: csak az a megfigyelés ér valamit, amely egy nézet mellett vagy ellen szól! Ez már önmagában véve is azt jelenti, hogy az egészen tágkörű kötetlen megfigyelő tevékenységhez igen sok „nézetre”, rendkívül jól megalapozott szemléletmódra és szemléleti távlatra van szükség, hogy valóban tudományos eredményeket, esetleg az előzetes kutatási tájékozódásnál többre is felhasználható eredményeket is produkáljon. A kutató megfigyelőképességének „vakfoltjai” — akár ideológiai eredetű, akár felkészültségbeli vagy másfajta fogyatékoságokból eredő kiesései, amelyek miatt bizonyos típusú dolgokat egyszerűen „nem lát meg” — sehol nem játszanak olyan nagy szerepet, mint éppen a kötetlen megfigyelésben. A harmincas évek magyar falukutató mozgalmának egyes (nem a legértékesebb!)

művei igen kötetlen megfigyelések alapján készültek, s egyenesen feltűnő vakfoltok jeleit mutatják. Az, hogy a szociológiai megfigyelő már eleve „jól ismeri”, „belülről ismeri” a vizsgált társadalmi egységet — „kebelbeli”, „odavalósi” — önmagában véve még nem biztosíték megfigyelőképességének vakfoltjai ellen, sőt egyenesen oka lehet azoknak. Erről bővebben később.

A marxista szociológiai szakkutatásban a kötetlen megfigyelést — éppen felderítési célokra való alkalmassága miatt — nem fogjuk teljesen mellőzhetni, bár inkább csak a felvételező munkák kezdeti stádiumában, a tulajdonképpeni megfigyelési feladatok tematikus és módszertani tervének kialakításánál fogjuk használni. Álláspontunk mindenesetre az lesz, hogy kötetlen megfigyelő tevékenységre csak elméletileg igen felkészült és nagy gyakorlati tapasztalatú kutatók vállalkozhatnak, akik kellő kutatói önfegyelmekkel és ideológiai biztossággal rendelkeznek, hiszen kivételes esetektől eltekintve a lényeges (és később kötött megfigyelésre szoruló) jelenségek, ill. jelenségcsoportok felismerése — a jelenségek tengeréből való „kihalászása” — és megfigyelési lehetőségeik, ill. feltételeik megállapítása, azaz a kötött megfigyelések módszerének kialakításához szükséges alapadatok megszerzése a cél.

Teljesen téves volna például azt hinni, hogy Engelsnek a tanulmányunk előző szakaszában idézett manchesteri megfigyelési eredményei a kötetlen megfigyelésnek a marxista szociológiai szakkutatásban való minél szélesebb körű alkalmazása mellett szólnak, mert olyan sokoldalúan és átfogóan világítják meg Manchester munkásnegyedeinek egész akkori társadalmi életét. Mert először is Engels — az Engels volt! Mi sem vontuk kétségbe, hogy egy nagy elméleti perspektívájú és kivételes megfigyelőképességű kutató kötetlen megfigyelései a felderítésnél jelentékenyen többet, teljes értékű, végleges érvényű adatokat és ténymegállapításokat is produkálhatnak, sőt ehhez az illető kutatónak távolról sem kell a fiatal Engelsszel vagy a fiatal Darwinnal összemérhető tudományos lángelmének lennie. Még nyomósabb érv azonban az, hogy kötetlennék (viszonylagosan kötetlennék) legfeljebb a huszonkét éves Engels manchesteri megfigyelő tevékenységének első fázisát nevezhetjük, amikor is Manchesterbe költözve és az apja részvényesi érdekeltségi körébe tartozó kereskedelmi vállalat szolgálatába állva, minden szabad idejét azzal töltötte, hogy — mint Lenin írja — „bejárta a piszkos városnegyedeket, ahol munkások tengődtek, saját szemével látta nyomorúságukat és ínségüket”¹⁴ Vizsont amint Engels felismerte, hogy miféle jelenségek azok, amelyek közelebbi megfigyelésre szorulnak, azonnal rátért a legszigorúbban kötött megfigyelési sorozatokra. Ezt Manchesterről adott egész leírása egyértelműen tanúsítja. Sem azt, hogy a manchesteri zálogházakban a hét milyen napjain mit zálogosítanak el és váltanak ki, sem azt, hogy hány órakeret mit vásárolnak a piacon a manchesteri munkások, nem állapíthatja meg senki kötött megfigyelés nélkül. És azt sem, hogy „a pincét, a földszintet és a tetőt tartó külső falak legfeljebb egy téglavastagságúak, úgyhogy minden vízszintes sorban hosszú oldalukkal illesztik össze a téglákat []”; láttam azonban ugyanolyan nagyságú cottage-okat — sőt néhányat még építés közben —, amelyek külső falai csak féltégla vastagságúak, vagyis a téglákat nem szélességben, hanem hosszában rakták, keskeny oldalukkal illesztették össze []”¹⁵

¹⁴ Lenin: Friedrich Engels. Lenin: Marx, Engels, Marxizmus. Moszkva, 1947, Idegennyelvű kiadó. 44. o.

¹⁵ Engels: A munkásosztály helyzete Angliában Id. kiad. 96. o.

Ilyen „tanulmányok és megfigyelések gyümölcse volt” Engels műve, amelyről — ismét Lenin Engels-életrajzának szavait idézve — elmondhatjuk, hogy „sem 1845 előtt, sem később nem jelent meg egyetlen leírás sem, mely a munkásosztály nyomoráról ily világos és igaz képet nyújtana”.¹⁶

Akár a vizsgálandó terület felderítésére, akár alkalomadtán más célra használnjuk a közvetlen megfigyelést a marxista szociológiai szakkutatásban, mindenképpen ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy módszeresen történjék. Semmi esetre sem engedhetjük meg, hogy „átcússzon” abba a szubjektív és véletlenszerű elemektől erősen átítatott s gyakran csak a tudatosság küszöbe körüli „szemlélődésbe”, amelynek egyébként a társadalmi életben való mindennapos spontán tájékozódásunk keretében megvan a maga szerepe.

A kötetlen szociológiai megfigyelés sem kötetlen abban az értelemben, hogy ne lenne módszere, és ne lenne alávétve a minden más szociológiai megfigyelésre is érvényes általános módszertani elveknek. Ideológiai szempontoktól egészen eltekintve, a többi közt épp a kötetlen megfigyelés módszertelensége, a kutatási módszertan legelemibb követelményeinek figyelmen kívül hagyása szállítja le a polgári szociológiai irodalom már említett szépirodalmias és riportázzszerű „szociográfiáinak” tudományos értékét — gyakran a nulláig! Félreértés ne legyen: a kötetlen írói vagy újságírói megfigyelés is kitűnő, tudományosan értékes adatokkal és ténymegállapításokkal járulhat hozzá a szociológiai kutatómunkához. Először is számos jó író és jó riporter ösztönösen alkalmazza a tudományos megfigyelés főbb szabályait a maga hivatásbeli munkájához szükséges adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenysége során, vagy egyenest tudatosan vállalja a szociológiai kutatómunka feltételeit, és rövidebb-hosszabb időre szabályosan bekapcsolódik az aktív kutatásba. Egyik esetben sincs probléma: adatai és ténymegállapításai normális szociológiai megfigyelési eredmények, sőt, talán mondanunk sem kell, hogy mennyire kívánatos a sokszor kivételes megfigyelőképeségű írók és újságírók ilyen közreműködése a szociológiai szakkutatás szempontjából, aminthogy másrészt a szociológiai kutatómunka sokszor kitűnő iskola az író és az újságíró számára. A szociológusból lett kitűnő írók vagy újságírók, valamint az íróból vagy újságíróból lett kitűnő szociológusok egész sora ismeretes — még hazánkban is van erre számos példa. Más az eset, ha az író vagy az újságíró a maga hivatásbeli munkája során sem ösztönösen, sem tudatosan nem alkalmazta a adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenységében a tudományos megfigyelés módszereit. Társadalmi jelenségek leírásával foglalkozó műve ez esetben még mindig értékes adatokkal és ténymegállapításokkal szolgálhat a szociológiai kutatás számára, csak hogy ekkor már nem szociológiai megfigyelési eredményekkel van dolgunk, hanem olyan forrásanyaggal, amely — mint minden más értékes leírás, jelentés, szemtanú-beszámoló — a megfelelő szociológiai dokumentációs módszerek alkalmazásával, így a többi között kellő forráskritikával, felhasználható a kutatás céljaira. Nem helyeselhetjük azonban azt, hogy ez utóbbi típusba tartozó, vagyis nem az író, ill. a riportter által ösztönösen vagy tudatosan alkalmazott *módszeres szociológiai megfigyelés* eredményein, hanem *spontán egyéni élményein, benyomásain, meglátásain* alapuló társadalmi leírásokat, amelyek egyébként igen értékesek is lehetnek, „szociográfiáknak” nevezzük. Ettől függetlenül, éppen hazai szociológiai irodalmunk számos hiteles szociográfiával büszkélkedhetik, amelyek kitűnő íróink és újságíróink szabatos szociológiai

¹⁶ Lenin: Friedrich Engels, Id. kiad. 45. o.

adatgyűjtő és ténymegállapító munkájának eredményeként jöttek létre, s nagyon reméljük, hogy az íróink és újságíróink tollából kikerülő ilyen művek száma a jövőben még szaporodni fog.

Ami mármost a kötetlen megfigyeléssel végzett szociológiai észlelés módszereit illeti, ezekre teljes mértékben állnak azok az ismérvek, amelyeket a szakasz elején a szociológiai megfigyelő tevékenység általános meghatározása keretében felsoroltunk. A megfigyelő tevékenységnek ez esetben is kitűzött (megfogalmazott) kutatási célja van — a megfigyelés kötetlenségét csak az teszi ki, hogy nincs előre meghatározva, ill. csak igen tág keretek között van meghatározva, hogy milyen jelenségre vagy jelenségcsoportra irányuljon a megfigyelés. Sőt a kitűzött (megfogalmazott) kutatási cél — mint mondtuk — többnyire éppen annak a felderítése, hogy az adott társadalmi egységen belül mi az, ami megfigyelésre szorul, s hogyan figyelhető meg.

Típusosan előállhat egy ilyen felderítő jellegű megfigyelési feladat akkor, ha valamely kutatási cél érdekében egy társadalmi egység egész társadalmi életéből, társadalmi megnyilvánulásainak összességéből kell kiindulnunk — például mert nem tudjuk, hogy egy tisztázásra szoruló jelenség okát hol keressük. Ha — mondjuk — azt tapasztaljuk, hogy egy nagy gyárüzem termelése, egyébként változatlan igazgatási, anyagellátási, technológiai stb. viszonyok mellett, huzamosabb időn át hanyatló tendenciát mutat, vagy éppen ellenkezőleg, sokkal gyorsabban emelkedik, mint az azonos igazgatási, anyagellátási, technológiai stb. feltételek mellett dolgozó rokonüzemek termelése, akkor nagyon is érdekelhet bennünket, hogy az összes más természetű okok kizárása után — nem lehet-e ennek a jelenségnek az illető üzem belső társadalmi életében rejlő oka. Ámde, egy ilyen jellegű termelésemelkedési vagy termeléseszkendési tendenciára — mint tudjuk — az üzemi társadalom rendkívül sokféle, elméletileg részben még teljesen tisztázatlan strukturális és funkcionális adottsága adhat okot. Ha előre számba tudnók venni az összes lehetséges tényezőket és tényező-kombinációkat, akkor is gyakorlatilag lehetetlen volna mindezeket a megfelelő kötött megfigyelési módszerekkel vagy a szociológiai észlelés más, nem megfigyeléses jellegű módszereivel sorra kivizsgálni. Ilyen esetben tehát valóban kézenfekvő egy ugyan kitűzött kutatási céllal rendelkező, de a megfigyelés alá veendő jelenségek vagy jelenségcsoportok tekintetében meglehetősen kötetlen kutató vagy kutatócsoport kiküldése, amelynek feladata abban áll, hogy igyekezzék áttekintő képet nyerni a szóban forgó üzem belső társadalmi életéről, az abban netán észlelhető feltűnőbb, azaz a más üzemekben nyert korábbi tapasztalatoktól eltérő vagy a termelés sajátos tendenciájával esetleg hipotetikusán összefüggésbe hozható jelenségekről, üzemem belüli vagy üzemem kívüli eseményeknek a dolgozókra gyakorolt olyan hatásairól, amelyek, a tapasztalat szerint másutt nem vagy nem így érvényesülnek — így tovább. (Már ebből a vázlatos példából is kitűnik, hogy minél kötetlenebb a megfigyelés, minél kevésbé tudjuk eleve meghatározni, hogy hol, mikor, milyen jelenségcsoportot figyeljen meg a kiküldött megfigyelő, annál nagyobb elméleti felkészültségre és távlatra, annál szélesebb körű előzetes tapasztalatra van szüksége! Vessük ezt a kötetlen megfigyelési feladatot össze azzal a korábban említett kötött megfigyelési feladattal, amely annak a megállapítását kívánja, hogy a közös futószalag mellett dolgozó munkások összertermelésének csökkenésekor hogyan alakul a legnagyobb és a legkisebb teljesítményt nyújtó munkások teljesítményének különbsége. Egy ilyen kötött megfigyelési feladat már eleve feltételezi azt, hogy tudjuk — vagy legalábbis sejtjük —

mit érdemes megfigyelni. Hiszen különben millió másfajta dolgot „ugyanilyen jagon” megfigyelés tárgyává tehetnénk. A kötetlen megfigyelés célja éppen az, hogy útmutatást nyújtson a megfigyelésre érdemes dolgok kiválasztására, bár persze, elméleti megfontolások és előzetes kutatási tapasztalatok sokszor már önmagukban véve is kellő alapot szolgáltatnak a kötött megfigyelés témájának meghatározására, úgy, hogy a kötetlen megfigyelés korántsem mindig szükséges része szociológiai adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenységünknek.)

A szociológiai megfigyelés általános ismérvei között említettük azt is, hogy tematika és módszer tekintetében megtervezetten zajlik le. Mármost világos, hogy a kötetlen megfigyelés tematikája csak meglehetősen tág keretek között tervezhető meg. Viszont teljesen téves az az elképzelés, hogy a kötetlen megfigyelés ötletszerű „nézdegélődéssel” azonosítható. Hogy előbbi példánk-nál maradjunk: „áttekintő képet nyerni” egy üzem belső társadalmi életéről és mindenféle „feltűnőbb” jelenségekről — ez feltételezi azt, hogy a megfigyelő kiterjeszti tevékenységét az egész üzem területére (és nem is csak arra), keresi azt, ami bárhol feltűnhetne ezen a területen, tehát nem hagyja ki az öltöző-helyiséget vagy a mosdót, nem mulasztja el, hogy időnként beüljön a kapus-fülkébe is, és így tovább sok-sok változatban. Ez „menet közben” alakuló, de tervszerű, sőt — mint említettük — nagy kutatói önfegyelmet igénylő eljárás.

De módszeres eljárása tekintetében is tervezésre szorul a kötetlen megfigyelő tevékenység. Mindenekelőtt gondoljuk meg, hogy nem lehet akármikor és akármennyi ideig megfigyelést végezni. Egyrészt azért nem, mert a megfigyelés igen fárasztó s — mint hamarosan látni fogjuk — napról-napra gondos felkészülést és utólagos munkát igénylő tevékenység, amelyet a kutatónak saját életrendjébe be kell osztania, másrészt pedig legtöbbször már a megfigyelés tárgyát képező társadalmi egység megszabja, hogy mikor és mennyi ideig lehet megfigyelni. Ez sokkal súlyosabb probléma, mint a kívülről hitté. Már a közönséges utcai megfigyelés, amely a város- és a faluszociográfiákban jelentékeny szerephez szokott jutni, egészen bonyolult időbeosztási problémákat vet fel. Ezt a kutató általában nem végezheti megszokott „hivatali munkaidejében”, mert ő ugyan megfigyelések végzése céljából ekkor az utcán lehet, de nem fog ott találkozni a népességnek azzal a túlnyomó többségével, amely ugyanabban a „hivatali munkaidőben” a gyárakban, a földeken vagy történetesen szintén „hivatalokban” dolgozik. Emlékezzünk csak vissza, hogy Engels manchesteri megfigyeléseiben milyen elképesztő változatosságú megfigyelési időpontok szerepeltek: szombat este 10 és 12 között (a piacon), hétfőn-kedden üzleti órákban (a zálogházakban), vasárnap az esti órákban (a kocsmák környékén) stb. Gyári megfigyelések időbeosztásánál külön problémákat vet fel több műszak létezése. A megfigyelő tevékenységnek a legkényelmesebb időpontú nappali műszakra való összpontosítása az adatgyűjtés és ténymegállapítás súlyos torzításaira vezethet, nem is szólva arról, hogy számos probléma éppen a különböző műszakok egymás közti viszonyára vonatkozó megfigyeléseket igényel, ami két-két műszakot átfedő megfigyelési időket igényel. S épp a kötetlen megfigyelésnél gyakori, hogy részben a feladat terjedelme, részben az eredmények jobb ellenőrzése végett nem megfigyelő, hanem egész megfigyelőcsoport végzi a munkát, ami a tervszerű időbeli és egyben, persze, helybeli elosztás újabb kérdéseit veti fel. Itt jegyezzük meg, hogy a szociológiai adatgyűjtés és ténymegállapítás különböző módszereinek ebben a tárgyalásában csak helyenként és egészen futólagosan érinthetjük a módszerek

csoportos — értsd: egy kutatócsoport tagjai közti munkamegosztásos — alkalmazásának sokszor egészen különleges lehetőségeit, megítélési szempontjait és problémáit. Ez a rendkívül nagy fontosságú s éppen a marxista szociológiai szakkutatás szempontjából különlegesen jelentős téma beható taglalást érdemel, de itt nem tárgyalhatjuk, mert az egyes szociológiai adatgyűjtési és ténymegállapítási módszerek értékelésének önmagában véve sem kis terjedelmű tárgyköréből nyilegyenesen átvezet a marxista szociológiai szakkutatások egész tervezési és szervezési módszertanának hasonlíthatatlanul nagyobb s pusztán az adatgyűjtési és ténymegállapítási módszerek szemszögéből nem is tárgyalható problémakörébe.

Igen tevyszerű módszertani megfontolásokat igényel a kötetlen megfigyelésnél, mint egyébként a megfigyelés minden más formájánál az, hogy a megfigyelő milyen minőségben közelítsen a megfigyelendő embercsoporthoz, és hogyan viszonyuljon annak társadalmi életéhez. Ez sok esetben döntően befolyásolja megfigyelési lehetőségeit és megfigyeléseinek egész eredményét.

Az első kérdés itt az, hogy a megfigyelő maradjon-e lehetőleg kívül a megfigyelt társadalmi egység életén, vagy igyekezzék-e részt venni annak életében, „beleélni magát”, „beleolvadni”. A második kérdés az, hogy nyíltan vagy leplezetten folytassa-e megfigyelői tevékenységét.

A két kérdés elvileg független egymástól, mert mind a négy kombináció lehetséges: a „kívülmaradó” megfigyelő nyíltan megvallhatja, hogy miért tartózkodik a megfigyelés színhelyén, vagy valamiféle látszatindokkal leplezheti jelenlétének okait, illetve rejtett helyről is végezhet megfigyeléseket: a „résztvevő” megfigyelő többé-kevésbé bekapcsolódhatik a megfigyelt társadalmi egység életébe, munkájába, felveheti annak életszokásait, sőt akár egyenest az „odavalósiak” vagy „kebelbeliek” közül kerülhet ki, de ugyanakkor közölheti, hogy megfigyeléseket végez, vagy pedig eltitkolhatja megfigyelői tevékenységét.

Nem vitás, hogy az emberek számos vonatkozásban másként viselkednek idegenek jelenlétében, s az sem vitás, hogy számos vonatkozásban másként viselkednek, ha tudják, hogy megfigyelik őket. A probléma tehát módszertanilag valóban gondos megfontolást igényel. De megfontolást igényel a megfigyelő oldaláról nézve is. Mert bizonyos vonatkozásokban a megfigyelő objektívebb tud maradni, ha külső szemlélőként nézi a megfigyelt társadalmi csoportot, nem veszi magára annak szokásait, életformáit, nem kerül szoros munkatársi, baráti vagy egyéb társadalmi kapcsolatba, érzelmi és érdek-szolidaritásba annak tagjaival (korántsem csak pozitívan értékelendő csoportalakulatokat vizsgálunk!), másrészt bizonyos igen fontos helyzetek és megnyilvánulások meg sem figyelhetők olyanok számára, akik csak külső szemlélők, és nem olnadnak be a vizsgált társadalmi csoportba, vagy akiket nem tekintenek „beltagoknak”. Továbbá, a külső megfigyelő látszatindokokkal leplezett jelenléte szerepjátszást, színjátszást igényel, s ráadásul majdnem annyira korlátozza megfigyelő tevékenységét, mintha fizikailag rejtett helyről (leselkedve, hallgatózva) végezné munkáját, a vizsgált társadalmi csoport tagjaként szereplő megfigyelőnek pedig megfigyelési munkája mellett el kell látnia rendes csoportbeli tevékenységét, s ha titkolja megfigyelői működését, akkor sok tekintetben megint csak „színházat” kell játszania, nem is szólva arról, hogy megfigyeléseit csak rejtve vagy utólag jegyezheti fel. Mindez távolról sem közömbös a megfigyelő egyénisége szempontjából, s nem közömbös a megfigyelésből eredő adatok és ténymegállapítások jellege és megbízhatósága szempontjából sem.

A marxista szociológiai szakkutatás általános módszertanának szemszögéből nézve a dolgot, nem hisszük, hogy a megfigyelő „kivülmaradását” (a vizsgált embercsoport társadalmi tevékenységébe be nem kapcsolódó, annak tagjává nem váló, külső megfigyelőként való szereplését), illetve „részvételét” (a vizsgált embercsoport társadalmi életformáit magára öltő, annak tagjaként tevékenykedő, belső megfigyelőként való szereplését) illetően minden kutatási helyzetre kiterjedő általános elvi döntést lehetne hozni. A kétféle megfigyelői magatartás között számtalan átmeneti fokozat is lehetséges. A vizsgált csoport jellegétől, az igényelt megfigyelések természetétől függően lesznek esetek, amikor jobb, ha a megfigyelő külső személy, aki távol áll és távol is tartja magát a csoportba való beolvadás kondicionáló hatásaitól, az együttéléssel és az együttes tevékenységgel multhatatlanul együtt járó érzelmi és érdekkapcsolatoktól, megszokásoktól. Lesznek viszont — szép számban — esetek, amikor egyenest előnyös, ha a megfigyelő benne élt, benne él vagy beleéli magát annak az embercsoportnak a tevékenységébe, amelyet megfigyel, aktívan részt vesz a munkájában, szórakozásában, minden társadalmi életmegnyilvánulásában. Mindkétféle megfigyelői magatartásnak meglehetősen adott esetben a maga előnye és hátránya: a külső megfigyelő jelenléte módosíthatja a vizsgálat tárgyává tett jelenségek lefolyását, ámde egy új „csoporttag” bekapcsolódása is sok minden változást okozhat; a „kivülmaradó” megfigyelő sok mindent nem fog megérteni és meglátni, ami „belülről” nézve magától értetődő és világos, viszont a „résztvevő” megfigyelő számára a munkában és az egyéb társas életmegnyilvánulásokban való aktív részvétele mellett nehéz rendszeres és folyamatos tudományos megfigyeléseket végezni, továbbá kivonnia magát a csoportélet olyan hatásai alól, amelyek megzavarhatják megfigyelői távlatát, indulatmentes, türelmes magatartását. Márpedig e távlat megtartására szükség van akkor is, ha a megfigyelő teljes joggal társadalmilag igen közelállóan érzi magához a megfigyelt embercsoportot, s az indulatmentes, türelmes magatartás éppen akkor a legnélkülözhetetlenebb, ha a megfigyelőt teljes joggal felháborítja az, amit észlel, mert ha felháborodását megfigyelés közben és a megfigyelttel szemben juttatja kifejezésre, akkor nemigen lesz többé módja megfigyelni azt, ami ugyan felháborító, de van és megfigyelendő. A kutató politikai és etikai meggyőződéseinek, valamint világnézeti pártosságának kérdése nem keverendő össze a megfigyelés zavartalanságát és eredményességét biztosítani hivatott indulatmentes, türelmes magatartás kérdésével. Eredményes és jóminőségű szociológiai megfigyelő munkát végezni nagyon fáradságos, nagy tapasztalatot és önuralmat, sokszor pedig fogcsikorgató önmegtartóztatást igénylő feladat. A megfigyelő magatartásán még sokkal több múlik, mint a kérdezőén. Hiszen a módszeres észlelés céljából végzett kikérdezés, pl a kérdőíves interjú-felvétel általában kettesben történik: a kérdező — vagy mint olykor a népszámlálási szóhasználat mintájára mondani szokták: a kérdezőbiztos — egyszerre csak egy kérdezettel áll szemben. S ha hibát vét magatartásában, akkor esetleg ugyan használhatatlan vagy éppenséggel semmi választ nem kap ettől az egy személytől, de módjában áll a tapasztalatokon okulva másik kikérdezése során hibátlanul eljárni; különben is a kérdezőbiztos, a dolog természeténél fogva, többnyire csak futólag tartózkodik a helyszínen. Ezzel szemben a megfigyelőnek tartós megfigyelési feltételeket kell biztosítania a maga számára a megfigyelés színhelyén, ahol általában sok ember, a megfigyelt csoport számos tagja van folyamatosan jelen, s egyetlen megfigyelő egyetlen komolyabb hibája hosszú időre tönkretelheti az egész „megfigyelési terepet”, sőt végleg lehetet-

lenné teheti a kutatóvállalkozás végrehajtását az illető társadalmi egységben.

A megfigyelési feladat természetétől eltekintve a rendelkezésre álló megfigyelő egyéni adottságait is nyilvánvalóan erőteljesen figyelembe kell venni annak megítélésénél, hogy egy-egy esetben a „kivülmaradás” vagy a „részvétel” (ill. ennek milyen foka) biztosíthatja a legjobb megfigyelési eredményt. Egészen durva közelítésben talán azt mondhatjuk, hogy a „kivülmaradó” megfigyelő az esetek többségében jobban fogja észlelni a vizsgált embercsoport speciális és más csoportoktól eltérő adottságait, szokásait, kevésbé lesz kitéve annak, hogy magától értetődővé és így feljegyzésre sem méltóvá válik számára sok minden, amit a csoport tagjaként már megszokott volna és észre sem venne, bár talán a vizsgált probléma kulcsát rejti magában; könnyebben is fogja megőrizni már említett megfigyelői távlatát, s könnyebb lesz számára betartani a helyes megfigyelői magatartás összes követelményeit. Ezzel szemben a „résztvevő” megfigyelő számára közvetlenebb és (ha valóban bele tud olvadni a vizsgált közösségbe) saját jelenléte által kevésbé módosított, azaz ilyen értelemben hitelesebb megfigyelési lehetőségek fognak adódni, sok minden hozzáférhetőbb és érthetőbb lesz számára, mint annak, aki kívül áll, és akit kívül állónak tekintenek.

Ami viszont a megfigyelői minőség és a megfigyelési tevékenység nyílt, illetve leplezett vagy rejtett voltát illeti, a marxista szociológiai szakkutatás szempontjából korántsem lehet ilyen kiegyensúlyozott a pro és a contra, már csak etikai okokból sem.¹⁷

Felfogásunk ebben a kérdésben az, hogy a szociológia területén a megfigyelői minőség és a megfigyelési tevékenység elleplezéséről, ill. elrejtéséről csak fontos tudományos érdekből végzett és más módon keresztül nem vihető, senkinek semmiféle elképzelhető jogos érdekét nem sértő, személyi vonatkozásaiban kutatói diszkrécióval végzett s az érintettek előtt legalább utólag feltárt megfigyelések esetében, vagy pedig kivételes okokból és kivételes kautélák mellett a közérdek súlyos sérelmének megelőzésére, ill. elhárítására hivatott, a tudományos kutatás módszereit felhasználó, de már nem csak közvetlen tudományos célokat szolgáló megfigyelések esetében lehet szó. (Az utóbbi eseteket illetően például bizonyos kriminálszociológiai kutatási helyzetekre gondolhatunk.) Ettől eltekintve, álláspontunk — úgy véljük — csak az lehet, hogy mindenkinek jogában van szabadon eldönteni, óhajtja-e olyan rendszeres megfigyelésnek alávetni magát, amelyre sem törvény, sem semmiféle hivatali, munkahelyi, lakótelepi vagy más e fajta rendelet, előírás, magatartási szabályzat stb. nem kötelezi. (Egészen hasonló a helyzet természetesen kutatási kérdőívek megválaszolása tekintetében is, csak hogy ott kevésbé kényes a probléma, mert a megkérdezett nyilván megtagadhatja a választ az olyan kérdésekre, amelyekre nem akar és nem köteles válaszolni. Viszont nem tagadhatja

¹⁷ Ha nyílt, illetve leplezett vagy rejtett szociológiai megfigyelésről beszélünk, akkor ezen — mint már az előzőkből is kiderül — nyilvánvalóan csak azt értjük, hogy a megfigyelt embercsoport *tagjai* tudnak-e folyamatban levő megfigyelő tevékenységről. Az természetesen szóba se jöhet, hogy megfigyeléses adatgyűjtést és más egyéb kutatótevékenységet fejtsünk ki egy üzem, település stb. területén az illetékes vezetők, hatóságok vagy más engedélyadásra hivatottak tudta nélkül — ezek előtt leplezve vagy rejtve munkánkat. (Hogy kapitalista országokban ez éppen a marxista szociológiai kutatómunka érdekében szükségessé válhatik, az egészen más kérdés.)

meg az engedélyt olyan megfigyelésektől, amelyeket tudta nélkül leplezetten vagy rejtetten végeznek.)

Előfordulhat ennek következtében, hogy bizonyos megfigyeléses vagy kikérdezéses szociológiai vizsgálatokat az érintettek hozzájárulása híján nem tudunk elvégezni, de ezt a kockázatot, amely ésszerű felvilágosítási és meggyőzési módszerek alkalmazásával erősen csökkenthető, vállalnunk kell. Még hozzá nem is csak elvi-etikai okokból, hanem egészen kézenfekvő szociológiai kutatási érdekből is. Mert egészen eltekintve a leplezett vagy rejtett megfigyelés már ismertetett korlátaiktól és a megfigyelő tevékenységére való visszahatásaitól, a megfigyelői minőség és a megfigyelési tevékenység biztos leplezése vagy elrejtése nemigen lehetséges. Márpedig ha az ilyesmire fény derül, annak természetszerűen híre megy, s ez hosszú időre igen széles körben tönkretelheti mindennemű szociológiai megfigyelés lehetőségét, ráadásul pedig bizalmatlanságot és elutasítást — tegyük hozzá: nem is jogtalan bizalmatlanságot és elutasítást — válthat ki az egész szociológiai szakkutatással szemben.

Ugyanez vonatkozik a megfigyelői (és kérdezői) diszkrécióra is. Még kötelezően megválaszolendő hivatalos statisztikai kérdőíveken is gyakran találunk — ti. éppen az emberek bizonyos személyi viszonyait érintő adatgyűjtések esetében — azzal a felirattal, hogy az adatok statisztikai célokra szolgálnak, és minden más felhasználással szemben hivatali titoktartással védettek. Ha az emberek nem tapasztalnák folyamatosan azt, hogy ez a titoktartás valóban fennáll, akkor társadalomstatisztikai adatgyűjtésünk részben sokkal hiányosabbá és megbízhatatlanabbá, részben pedig egyenest lehetlenné válnék.

Éppen az amerikai polgári szociológia divatos riportázsszerű „survey”-irodalmában rendkívül gyakran találkozunk az indiszkréciónak és a szociológiai szakkutatás etikájának egészen megdöbbentő példáival. De ilyen visszaélésektől egészen eltekintve, a leplezett vagy a rejtett megfigyelés alkalmazása a szociológiai szakkutatásban még a fenti fejtegetések értelmében megengedett esetekben is igen-igen gondos megfontolást igényel. A szociológiai adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenység területén sem mondhatunk le teljesen azokról az előnyökről, amelyeket a vizsgálati személyek tudomása nélkül végrehajtott megfigyelés a pszichológiában és sok más kutatási ágban (a néprajzban, a nyelvészetben stb.) jelent, ámde figyelembe kell vennünk, hogy a szociológiai megfigyelés területén általában az emberek nagyobb, súlyosabb és egzisztenciájukat közvetlenebbül érintő érdekei forognak kockán, s fokozott gondossággal, megfontoltsággal, elővigyázatossággal kell eljárunk.

Egészen különleges indokoltaságú esetektől eltekintve a marxista szociológiai szakkutatásban a normális eljárás csak az lehet, hogy ha egy társadalmi intézmény, termelő üzem, település stb. keretében megfigyeléses (vagy kérdezéses) vizsgálatot óhajtunk végezni, akkor megfelelő formában bemutatjuk, ill. a közösség bizalmát élvező személyek (szakszervezeti megbízottak, kultúrfelelősök, házmegbízottak stb.) révén bemutatjuk az érintetteknek a vizsgálatot végző személyeket, közöljük velük a kutatás célját (pl. akár faliújságon), sőt igyekszünk érdeklődésüket is felkelteni eziránt (pl. hasonló viszonyok között másutt elért eredmények ismertetésével) — egyszóval: igyekszünk támogatásukat elnyerni, ami teljesen jogos, mert hiszen marxista szociológiai kutatómunkánk valóban a társadalmi érdeket, sőt gyakran közvetlenül a vizsgálat tárgyává tett intézmény, üzem, település stb. érdekét szolgálja. A megfigyelést vagy kikérdezést végző személyeknek még egyénileg is feladatuk, hogy egész

fellépésükkel magatartásukkal, a szükséges felvilágosítások megadásával előmozdítják az érintettek bizalmát. Ha azok tudják, hogy a megfigyelések vagy kikérdezések tudományos célból folynak, érthetővé teszik számukra ezt a célt, továbbá úgy érzik és azt is tapasztalják, hogy személyi diszkréció tekintetében és minden más vonatkozásban megbízhatnak a vizsgálatot végző személyekben, akkor mindjárt leegyszerűsödnek a módszertani problémák — könnyebbé, megbízhatóbbá és eredményesebbé válik az egész eljárás.

A megfigyelő „kívülmaradásának” vagy „részvételének” különböző fokaival kapcsolatban tervszerű megfontolásra szorul az is, hogy a megfigyelő úgyszólván némán regisztrálja-e észleleteit, vagy kapcsolódjék-e be a beszélgetésekbe, vitákba, tanácskozásokba, egyáltalán kezdeményezzen-e bizonyos szóbeli vagy nem szóbeli aktivitásokat. S itt már természetesen világos átmenet adódik a különféle kísérleti és kérdezőes módszerek felé, amelyek sokszor előnyösen kombinálhatók az egyszerű megfigyeléssel.

Ebben az összefüggésben megint figyelembe kell vennünk mindazt, amit a megfigyeléses jellegű adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenységnek a marxista szociológiai szakkutatásban fennálló primátusáról korábban elmondtunk.

Bár a felderítést végző és szükségképpen rendkívül sokféle társadalmi reakció iránt érdeklődő kötetlen megfigyelő éppen feladatának megoldása érdekében gyakran sokoldalú részvételt vállalt a vizsgált társadalmi egység életében, sok mindenbe igyekszik bekapcsolódni, mégis a megfigyelő nagymérvű szóbeli vagy egyéb aktivitása és kezdeményező tevékenysége, speciális esetektől eltekintve, általában kifejezetten káros, mert megint csak subjektív és voluntarisztikus elemeket visz bele a kutatásba, amivel megzavarja azt a tényállást, amelynek hiteles (a megfigyelés által minél kevésbé megbolygatott) jellemzőit kívánjuk megkapni. Más az eset kísérleti megfigyelések esetében, amelyeknél esetleg éppen az ilyen zavarok hatásaira vagyunk kíváncsiak, de a kísérleti megfigyelések különben is a kötött megfigyelések csoportjába tartoznak, amelyeknél sokkal közelebről meg tudjuk előre tervezni, hogy a megfigyelő milyen esetekben milyen magatartást tanúsítson, s jobb ellenőrzésünk van magatartásának kihatásai tekintetében.

A marxista szociológiai szakkutatásban elsősorban éppen azért valljuk a megfigyelés primátusát — persze nem kizárólagosságát — a kikérdezővel szemben, mert csökkenteni akarjuk a subjektív és voluntarisztikus effektusokat. Az a „polipragmázia”, vagyis ezermesterkedő aktivitás — jórészt szóbeli aktivitás! —, amelyet például némely polgári üzemszociológiai módszertan a megfigyelőtől elvár,¹⁸ nem is csak a marxista szociológiai szakkutatástól idegen, hanem a tudományos megfigyelőről alkotott mindenfajta józan elképzeléstől is! A kötött megfigyelésnél amúgyis adva van, hogy a megfigyelő hol, mikor és mit figyel meg, s összehasonlítható eredmények elérése végett lehetőleg minden részletében tipizálják a megfigyelési eljárást, amelyet semmi okunk sincs ezerféle kiszámíthatatlan hatás előidézésével bonyolítani. Ámde a felderítő munkát végző kötetlen megfigyelő sem akkor teljesíti legjobban a dolgát, ha össze-vissza szaladgál, minden beszélgetésbe beleszól, mindenbe beleüti az orrát. Nagyjában és egészében az eredményes szociológiai megfigyelő tevékenységét a megfigyelési idő 10%-ában az jellemzi, hogy hallgat, figyel és jegyez!

¹⁸ Vö. Delbert C. Miller—William H. Form: *Industrial Sociology* (Ipari Szociológia). New York, 1951. Harper. 869—880. o.

Fontos persze annak a regisztrálása is, amit az emberek beszélnek, és pedig nemcsak megfigyelés és a kérdező észlelés kombinált alkalmazásánál, ahol ez magától értetődő, hanem a néma, semmit sem kérdező megfigyelésnél is. De ha vizsgálódásunk nem speciálisan a társadalmi tudatnak és az emberi magatartás szubjektív elemeinek megismerését célozza — ami egy-egy vizsgálat esetében akár kizárólagos témánk is lehet —, akkor a marxista szociológiai szakkutatás céljaira végzett megfigyelő tevékenységünk során, ismert elveinknek megfelelően, elsősorban, ill. túlsúlyban azt igyekszünk regisztrálni, amit az emberek *tesznek*, ami az emberek viselkedésében, mozgásában és mozgást kiváltó tevékenységében, anyagmozgatásában és dologkezelésében megnyilvánul, s csak másodsorban azt, amit *mondanak*.

Ezt több okból érdemes leszögezni.

Először is azért, mert a marxista szociológia általános módszertani elveinek megfelelően megtervezésre szorul, hogy a kitűzött kutatási cél elérése érdekében és a kutatási feladat természetének megfelelően milyen szerepet biztosítsunk a megfigyelés során a tárgyi és a verbális megnyilvánulások regisztrálásának. Ez nyilvánvalóan erősen megszabja a megfigyelés módszerét, hiszen szükségessé teheti azt, hogy a megfigyelő beszélgetéseket kezdeményezzen, éppen beszélgetési időpontokra és helyekre koncentrálja megfigyelő tevékenységét, kérdéseket tegyen fel, ill. esetleg kikérdezésekkel kombinálja megfigyelési eljárását. Általában véve a marxista szociológiai szakkutatás legtöbb feladatának megoldásánál a társadalmi lét és nem annak az embernek tudatában való tükröződése áll a vizsgálódás előterében, s nem vitás, hogy a társadalmi lét és megismerésében nagyobb szerepet játszik az, amit az emberek tesznek, ami viselkedésükben, mozgásukban és mozgást kiváltó tevékenységükben, anyagmozgatásukban és dologkezelésükben megnyilvánul, s kisebb szerepet játszik az, amit mondanak. Ez nem jelenti azt, hogy a társadalmi lét vizsgálatában mellőzhetnők az emberek verbális közléseit, már csak azért sem, mert igen sok objektív információ nyerhető belőlük — de nem a verbális közléseké az elsőbbség! (Másképpen persze a társadalmi tudat vizsgálatánál sem fogunk tisztán az emberek verbális megnyilatkozásaira támaszkodni, de erre irányuló speciális vizsgálatok túlnyomóan verbális észleleteken is alapulhatnak!)

Másodszor figyelembe kell vennünk azt, hogy ha nem adunk irányítást, útmutatást, sőt adott esetben megfelelő kioktatást a megfigyelőnek arra nézve, hogy milyen arányra törekedjék a tárgyi és szóbeli (úgy is mondhatnók megközelítőleg: a látott és hallott) megfigyelések regisztrálásában, akkor igen könnyen megtörténhetik, hogy regisztráló tevékenysége a marxista szociológiai szakkutatás szempontjából általában véve kedvezőtlen irányba, nevezetesen a verbális észleletek túlsúlya irányában tolódik el. Főleg persze, ha még tapasztalatlan, ill. kezdő megfigyelő, vagy pedig szubjektivistikus (pszichológisztikus) beállítottságú. Ennek a minduntalan észlelhető sajátos jelenségnek több oka van. Az első az, hogy majdnem mindig sokkal több a megfigyelhető, mint amit az ember meg tud figyelni, meg vagy le tud jegyezni. Ezért azután a megfigyelő tudatosan vagy spontán szelektál. Szubjektivisták beállítottsága esetén nem szorul külön magyarázatra, hogy miért tolódik el meg- vagy lejegyzett észleleteinek aránya a verbális észleletek felé. De nem nehéz a magyarázat a tapasztalatlan vagy a kezdő, sőt a magát nem egész tudatosan irányító vagy fegyvelmező megfigyelő esetében sem. Nevezetesen: Amit a megfigyelő hall, vagyis amit az emberek beszélnek előtte, az készen megfogalmazott vagy

legalábbis tartalmilag igen könnyen kivonatolható alakban prezentálódik számára — éppen csak meg vagy le kell jegyeznie. Viszont amit lát, vagyis ami emberi-anyagi történés lejátszódik a szeme előtt (s ez majdnem mindig sokkal több és többféle, mint a beszéd!), azt előbb meg kell fogalmaznia magában (mi is történik most itt?), hogy megfigyelésként meg- és lejegyezhesse. Ilyen körülmények közt világos, hogy — ellenintézkedés hiányában — túlnyomóan, ill. a tárgyi és a verbális történés valóságos arányaihoz képest messze eltúlzott mértékben azt jegyzi meg vagy jegyzi le megfigyelésként, amit az emberek mondanak, s nem azt, amit tesznek s ami történik velük és körülöttük. Ez így talán absztraktul hangzik, de bármely konkrét megfigyelési helyzet példájával könnyen illusztrálható. Képzeljük magunkat egy egészen kis műhelybe, ahol mindössze négy-öt munkás foglalatосkodik. Vezessünk be ide képzeletben egy, a szociológiai megfigyelésben nem nagyon járatos személyt, akit nem látunk el külön utasítással arra, hogy milyen típusú megnyilvánulásokra koncentrálja figyelmét, csak megkérjük, figyelje tíz percig, mi minden megy itt végbe, mi történik itt. Ha tíz perc után megkérdezzük az illetőt, hogy mit jegyzett meg (vagy fel) magának, vajon milyen arány lesz tárgyi és verbális megfigyelései és a tényleges tárgyi és verbális történés között? Nem is vitás, hogy az illető többé-kevésbé tökéletesen reprodukálni fogja tudni számunkra tartalmilag mindazt, amit a négy-öt munkás tíz perc alatt egymás közt beszélt, egymásnak odakiabált, s ha valaki közben kívülről beszólt az ablakon: „Jóska, gyere majd ki az udvarra!” — akkor ez nem kerülhet el a megfigyelő figyelmét. E tízperces verbális megfigyelési anyag talán tíz-húsz mondat tartalmát öleli majd fel, de ez körülbelül annyi lesz, mint a szóban forgó tíz percben verbális szinten lezajlott teljes társadalmi történés. S vajon mennyit tud majd képzeletbeli megfigyelőnk az ugyanezen tíz percben tárgyi szinten lezajlott társadalmi történésből reprodukálni? Hiszen tíz perc alatt tárgyi megfigyelhetőség szempontjából rengeteg sok „társadalmi esemény” történt. Az egyik munkás elkészült egy munkadarabbal és odavitte a másikhoz. Az éppen erőlködött a satujánál, mire ez segített neki lenyomni a forgatókart. Közben egy másik — közelebb álló — nyugodtan rágyújtott egy cigarettára, de nem segített. Az első munkás visszament a helyére, de közben megveregette a tanuló vállát, aki épp átment a műhelyen. Ugyanakkor egy munkás, aki eddig nyugodtan reszelgetett, nyilvánvaló bosszúsággal észrevette, hogy lejár a reszelő fógója. A cigarettázó az ujjával odabökött a háta mögé, mire ez odament annak faliszekrényéhez, ahol talált is egy jó reszelőt, majd visszafelé odabiccentett feléje. És így tovább. Mindez talán egy töredéke annak, ami a megfigyelési idő első 1 1/2–2 percében tárgyi szinten társadalmi történés tekintetében lezajlott. S vajon mit tudott ebből ennyi idő alatt meg vagy lejegyezni képzeletbeli megfigyelőnk, ha nem volt különösen gyakorlott? S vajon milyen arány lesz viszonylagos teljesség tekintetében az egész 10 percre vonatkozó verbális és tárgyi megfigyelései között? És — külön útmutatás híján — egy elhangzó mondat és három vagy öt vele egyidejűleg lezajló társadalmi cselekmény közül mit tud legkönnyebben meg- vagy lejegyezni, ha a rázúduló sokféle benyomás között válogatnia kell?

Eltekintve az olyan szorosan kötött megfigyeléses adatgyűjtési és ténymegállapítási feladatokról (részletfeladatokról), mint — mondjuk — az, hogy egy műhely munkásai egy óra alatt hány percet tartózkodnak gépük mellett, vagy hányszor fordul elő egy nap alatt egymás közti beszélgetéseikben bizonyos motívum, a szociológiai megfigyelőnek általában még kötött megfigyelés

esetében is sokkal több és sokkal többféle tárgyi és verbális esemény között kell szelektálnia, mint amit meg-, ill. feljegyezhet. S ha nem képezzük ki arra, hogy általában véve a tárgyi megfigyelések részesítendőek előnyben, s nem tervezzük meg és adjuk utasításba, hogy az adott megfigyelési feladat esetében, a lehetőséghez képest, a tárgyi és a verbális megfigyelések milyen arányát igyekezzék megvalósítani, akkor a fentebb kifejtett okokból és minden eddigi kutatási tapasztalat szerint a verbális megfigyelések kerülnek túlsúlyba, holott az esetek többségében nem ez a kívánatos. Kötetlen megfigyelés esetén a tendencia — ha nem küzdünk ellene — különösen erősen érvényesül.

Egyébként nem is csak a marxista szociológiai szakkutatás sajátos, a történelmi materialista szemléletből adódó és korábban már felvázolt általános módszertani megfontolásai indokolják azt, hogy a tárgyi, vagyis az emberi cselekvésre, a nem-verbális magatartásra, s általában az anyagi mozgásra vonatkozó megfigyeléseket ceteris paribus előnyben részesítsük a verbális vagy a szóbeli megnyilatkozások tartalmára vonatkozó megfigyelésekkel szemben. Egyszerűen arról is szó van, hogy amit a megfigyelő saját szemével látott, az információs anyagként többnyire megbízhatóbb, mint amit saját fülével (másoktól) hallott. Ettől függetlenül felfogásunk az, hogy a tárgyi megfigyelés számos esetben ugyanannyi vagy még több következtetést enged meg a társadalmi tudatra, ill. egyes emberek egyéni tudatállapotaira, mint a verbális megfigyelés. Ugyanakkor elismerjük, hogy éppen a tudat vizsgálata az a terület, ahol leginkább előfordulhat, hogy joggal engedjük a verbális megfigyeléseket túlsúlyra jutni, s joggal folyamodunk különösen nagymértékben a kikérdezőses módszerek alkalmazásához.

Általában véve azt mondhatjuk, hogy sokan túlbecsülik a verbális megfigyelés, beszélgetés, kérdeztetés útján nyerhető szociológiai információk jelentőségét ahhoz képest, hogy tárgyi megfigyelés útján mennyi információ birtokába juthatunk. Egyenest feltűnő viszont, hogy egy olyan példás szociológiai leírásban, mint amelyet Engels adott Manchesterről, milyen túlsúlyban vannak a tárgyi megfigyelési eredmények. Vajon hány emberhez hány kérdést kellett volna Engelsnek feltennie, amíg annyi mindenről értesül, amennyit egyetlen irishtowni sétaútján látott?

A megfigyelési módszertannak erről az oldaláról — úgy véljük — elég itt ennyi. Viszont még ki kell térnünk a „meg- és lejegyzés” kérdésre, ami a megfigyelői munka eredményességének valóságos kulcskérdése.

Talán nem egészen felesleges leszögezni, hogy a megfigyeléses adatgyűjtést és ténymegállapítást végző szociológiai megfigyelő nem egyszerűen „szem- és fültanú”, aki tetszőleges időpontban, utólag emlékezetből rekonstruálja azt, amit megélt, pontosabban azt, ami a helyszínen szerzett általános élményanyagának emlékezeti maradványaiból a vizsgálat tárgyát alkotó kérdésben relevánsnak látszik. Amikor mi itt a módszeres szociológiai megfigyelésről beszélünk, akkor megfigyelési eredménynek csak azt tekinthetjük, amit a megfigyelő a történés pillanatában céltudatos megfigyelő tevékenysége eredményeként megjegyzett, s ilyen minőségben, lehetőleg azonnal, de mindenesetre a megtett megfigyeléshez közvetlenül csatlakozó időpontban (pl. a színhelyről való távozását követően, de minden normális esetben még aznap!) szabályszerűen lejegyzett magának (vagy más technikai eszközzel ugyan, de rögzített).

Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy az emberi emlékezet korlátolt befogadó és megőrző képessége, nemkülönben kiszámíthatatlan szubjektív

hatásoknak alávetett volta miatt a megfigyelések vagy legalábbis valamiféle „emlékeztetők” *egyidejű* lejegyzése a legkívánatosabb. Amde erre épp a szociológiai megfigyelésben elég gyakran nincs mód, mert a lejegyzés megzavarhatja a megfigyelési helyzet természetességét, gyanakvást kelthet (leplezetlen megfigyelés esetén is), továbbá elvonhatja a megfigyelőt észlelő tevékenységtől, megakadályozhatja részvételét a társas tevékenységben, ha ez a feladata stb.¹⁹

A végzett megfigyelés helyét, időpontját, összes körülményeit pontosan feltüntető megfigyelési jegyzőkönyv vagy napló pontos „à jour” vezetése, a lejegyzett megfigyelések utólagos megváltoztathatatlansága (ill. csak az eredeti bejegyzéshez fűzött pótbjegyzés útján való korrigálhatósága) stb. olyan magától értetődő követelmény, hogy az ilyesmivel itt nem is foglalkozunk. Viszont éppen mert a marxista szociológiai szak kutatásnak fokozott igényei vannak a szubjektív tényezők kiiktatása tekintetében, rá kell mutatnunk arra, hogy a megfigyelések eredményeinek okvetlenül megkövetelendő teljes és mihamarabbi írásbeli rögzítése azt kívánja meg, hogy a megfigyelő munkanapjának olykor igen jelentős részét erre a feladatra „tervezzük be”. Kötetlen megfigyelések igen rövid napi megfigyelési idő alatt olyan tömegű feljegyeznivalót produkálhatnak (sokszor azonban erősen kötött megfigyelések esetében is ez a helyzet!), hogy ez igen komoly problémát okoz. De semmiféle körülmények között nem mehetünk bele abba, hogy a megfigyelő a „memoárjait” írja be a megfigyelési naplóba.

Egyébként a megfigyelési napló leggondosabb vezetése és az írásbeliség minél nagyobb arányú megkövetelése (többek között gyakori megfigyelési jelentések, összefoglalók, naplókivonatok és nyilvántartások bekérése alapján) már csak azért is fontos, mert ez a megfigyelő önellenőrzésének egyik legfontosabb eszköze. Sokszor csak ennek révén válhat benne tudatossá, hogy mit mulasztott el megfigyelni, miben változtak meg a huzamos megfigyelő tevékenység során megfigyelési szempontjai (akár kedvezőtlen irányban, mert „megszokott” bizonyos dolgokat, amelyekre korábban még féltékeny stb.). S csakis ez teheti lehetővé a megfigyelő egész tevékenységének és az általa szolgáltatott adatok, ténymegállapítások helyességének a kutatószervezet által történő rendszeres ellenőrzését, ami a megfigyelő egyéni, személyi megbízhatóságától függetlenül, nélkülözhetetlen a minden megfigyelő tevékenységében elkerülhetetlen szubjektív tényezők szerepének csökkentése érdekében. Az, hogy valamely konkrét megfigyelési feladat ellátására egyidejűleg (vagy egymást váltva, ill. egymás adatait és ténymegállapításait időnként ellenőrizve)

¹⁹ Az üzemszociológiai, szociometria, szociálpszichológiai stb. szakirodalomban azonban számos kitűnő, gyors, igen nehéz körülmények közt is jól alkalmazható lejegyzési technikákkal, emlékeztető módokkal és más rögzítési technikákkal találkozunk, amelyeket nagyon is érdemes tanulmányozni, mert a szimultán regisztrálás olyan megfigyelések végrehajtását, sőt egyetlen megfigyelő által történő elvégzését is lehetővé teheti, amelyek másként egyáltalán nem, vagy pedig csak az egész megfigyelési terepet megzavaró, nagyszámú megfigyelővel volnának keresztülvihetőek. Kiváló és sokoldalúan alkalmazható technikát mutat be például Alexander B. Horsefall és Conrad M. Arensberg tanulmánya. *Teamwork and Productivity in a Shoe Factory* (Csoportmunka és termelékenység egy cipőgyárban). — A „Some Theories of Organization” c. gyűjteményes kötetben. Szerk.: Albert H. Rubenstein és Chadwick J. Haberstroh. Homewood., 1960. Dosey Press. 84—110. o.

hány megfigyelőt kell beállítanunk, amúgy is igen fontos kutatástervezési kérdés, viszont több megfigyelő eredményeinek összeegyeztetése, összehasonlítása, illetve az egyes megfigyelők eredményeinek más megfigyelők által való ellenőrzése a legteljesebb „írásbeliség” nélkül lehetetlen. Ha ellenezzük — és joggal ellenezzük! — a szubjektivizmus, az „impresszionizmus” minden megnyilvánulását a szociológiai megfigyelésben, akkor a megfigyelések meg- és lejegyzésének, valamint ellenőrzésének kérdését igen komolyan kell vennünk.

A konkrét szociológiai kutatási feladatok egyre növekvő terjedelme mellett mind gyakoribb az, hogy a megfigyelések jelentékeny részét nem maguk a kutatók végzik, hanem csak bizonyos megfigyelési részletfeladatok ellátására beállított alkalmi segítőtársak. Ezek többnyire nem rendelkeznek semmiféle elméleti vagy módszertani képzettséggel a szociológiai kutatómunka terén, hanem valamelyes általános tájékoztatást kapnak a vizsgálat általános céljairól és a terepen követendő magatartásról, egyébként pedig előre meghatározott tárgyú észleleteikről valamiféle standardizált megfigyelőlap rovataiba eszközölt bejegyzésekkel vagy másfajta előírt megfigyelői jelentés alakjában számolnak be. Talán mondanunk sem kell, hogy az ilyen munkamegosztással végzett észlelő tevékenység megtervezése, az észlelések tárgyának előzetes meghatározása, a standardizált megfigyelőlapok, ill. a rendszeres megfigyelői jelentések célszerű formájának kidolgozása igen bonyolult külön kutatási feladat. Hogy mi legyen az a megfigyelési részletfeladat, amelyet az egyes segítőtársak végeznek (és megfelelően el is tudnak végezni), miképpen lehet némi biztosítékot találni arra, hogy nem mennek veszendőbe a kutatás szempontjából fontos, de előre nem látható „mellékes megfigyelések”, amelyeknek számára nem biztosítottunk helyet megfigyelőlapok rubrikáiban a jelentések rendszerében, mi módon érhető el, hogy a gyakran egészen különböző felkészültségű és képzettségű megfigyelőktől egynemű és összehasonlítható megfigyelési anyag fusson be — mindez igen komoly és nem íróasztal mellett, hanem csak sok terepmunka, kísérletezés és helyszíni ellenőrzés útján megoldható kérdéseket vet fel. Hiszen itt de facto arról van szó, hogy a felvételező munkáért felelős szociológiai szakkutató a maga munkájának java részét — és pedig éppen azt a részét, amelynek a legközvetlenebb észlelésen, személyes megfigyelésen kellene alapulnia — közvetett dokumentációs észlelés alapján végzi: megfigyelőlapok, megfigyelői jelentések kiértékelésével. Aki ilyesfajta munkára valaha vállalkozott, jól tudja, hogy semmiféle általános képzettség vagy általános terepismeret nem teszi képessé az embert efféle kutatási dokumentumok megfelelő kiértékelésére, ha nem készített hasonlókat magán a terepen, mégpedig nemcsak egy-egy megfigyelőlap vagy jelentési úrlap „próbaképpen” való kitöltésével, hanem tucatnyi megfigyelési sorozat személyes végrehajtásával a konkrét megfigyelő munka tényleges körülményei között, annak minden nehézségét és fogyatékoságát személyesen tapasztalva, gyakori közvetlen érintkezésben azokkal az emberekkel, akik a megfigyelés „tárgyát” képezik. Akit az ifjú Engelsszel ellentétben kielégít a tárgy „elvonat ismerete” és tisztán „okmányok” alapján kíván dolgozni, annak számos érdekes elméleti kutatási terület áll rendelkezésére, de konkrét szociológiai kutatást csak az végezhet, aki aktívan részt is vesz magában az észlelő tevékenységben. Munkamegosztásra szükség van minden nagyobb szociológiai szakkutatási feladat megoldásánál, de a megosztás határvonalai *nem* az íróasztal és a terep között húzódnak!

A már korábban hivatkozott nagy szverdlovszki felvétel szép példa arra, hogy megfelelő módszeres előkészítéssel milyen jól bevonhatók a szocialista

társadalom különböző közigazgatási, gazdasági és kulturális intézményei, ill. azoknak a társadalmi munka területén nagy gyakorlattal rendelkező munkatársai a konkrét szociológiai adatgyűjtő és ténymegállapító munkába. A szverdlovszki népgazdasági tanács számos munkatársa, a szverdlovszki terület igen sok pártszervezete, szovjetje, üzemi kollektívája, társadalmi fóruma haasonlóképpen rendelkezésre bocsátotta munkatársait, de a kutatómunka vezetői, G. A. Prugyenszkij, M. N. Rutkevics és a többiek is egytől-egyig hosszú hónapokon át újra meg újra terepmunkát végeztek, közvetlen észlelő tevékenységet folytattak, továbbá saját maguk rendszeres kikérdezéses vizsgálatnak (interjúknak) vetették alá azokat a munkatársakat, akik önkéntes segítő-társakként a körkérdéses (ankét jellegű) felvételek terepmunkáiban részt vettek.²⁰

Röviden ki kell még térnünk a kísérleti megfigyelés néhány kérdésére.

Bizonyos értelemben kísérletnek számíthat már az is, ha a megfigyelő bármilyen csekély mértékű aktív kezdeményezést fejt ki annak érdekében, hogy a jelenség, amelyet meg óhajt figyelni, saját megfigyelési körében és a megfigyelés ideje alatt előálljon. Mondjuk „bedob” a beszélgetésbe egy témát, amely — mint egyéb információs forrásokból tudja — heves vita tárgyát szokta képezni a megfigyelt embercsoporton belül, vagy egy műhelyvizsgálat során megkéri a művezetőt, hogy bizonyos időpontban átmenetileg „terhelje fel” olyan nagy mértékben a futószalagot, mint ahogy az különben volt a legnagyobb „hajrá” esetében szokott előfordulni. Ilyen értelemben vett kísérletezés a konkrét szociológiai adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenység teljesen szükségszerű és minden szempontból kifogásolhatatlan része, bár, persze, különösen gondos megtervezésre, a megfigyelt jelenség kísérletileg előidézett voltának és a kiváltására használt „stimulus”-nak a megfigyelési naplóban való külön feltüntetését igényli.

De ha a szociológiában kísérletezésről beszélünk, akkor rendszerint nem ilyesmire gondolunk. A szorosabb értelemben vett kísérleti megfigyelés úgy történik, hogy a vizsgált embercsoport által kifejtett társas tevékenység (pl. éppen a munka) bizonyos feltételeit rendszeresen és különféle fokozatokban megváltoztatjuk, s az ilyen változások hatásainak elemzése útján igyekszünk — elvileg a természettudományos kísérleti munka mintájára — egyes határozott és meghatározott kombinációik hatástörvényeit megismerni.

²⁰ Подъем культурно-технического уровня советского рабочего класса, id. kiad., 3—4., 27—31. l. — Gyakran éppen a legjobb terepismerttel rendelkező helyi munkatársak megfigyelőként vagy kérdezőbiztosokként való beállítása vet fel különlegesen nehéz ellenőrzési problémákat, különösen ha az illetők „hivatalból” olyan kérdésekkel foglalkoznak, mint amilyenekre a vizsgálat kiterjed. Ismert helybeli személyiségekkel szemben a megfigyelték és megkérdezettek is gyakran hajlamosak „hivatalos” magatartást tanúsítani, vagyis úgy viselkedni és nyilatkozni, mint ahogy azt nézetük szerint, „hivatalos helyen” elvárják. Továbbá: helyi funkcionáriusoknak és általában helyi embereknek nem ritkán kialakult véleményük van arról, amit a felvétel ténykérdésként vizsgálat tárgyává tesz, s ha megfigyelőkként működnek közre, vigyáznunk kell, hogy konkrét észleleteiket reprodukálják, pedig véleményüket, illetve a véleményük alátámasztására alkalmas mozzanatokot, önkéntelenül is elmulasztva annak megfigyelését, ami nem vág egybe eleve megalkotott helyzetképükkel. Ezért nagyon is indokolt a kérdezőbiztosok módszeres kikérdezése, amit a szovjet kutatók bevezettek. A tapasztalt helybeli szakértők véleményeinek begyűjtése egyébként minden felvételező munkánál igen fontos dolog, de e véleményekre a megfigyelési anyag mellett van szükségünk, nem pedig helyette, illetve vele *elkeveredve*.

Bizonyos határok között az ilyen kísérletezés is szükségszerű része a szociológiai adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenységnek. Nehezen mondhatnánk le például az üzemszociológia terén arról, hogy a különféle munkafeltételek rendszeres és különböző fokozatokban történő változtatgatásával kikísérletezzük az olyan ösztönöz és gátló tényezők szerepét, amelyeknek megismerése nagyban hozzásegíthet bennünket a munka jobb megszervezéséhez, a termelékenység fokozásához stb. Ámde azért ezen a téren nagy elővigyázatosságra van szükség, s talán legjobb lesz, ha ezt a kapitalista üzemszociológiából vett példával illusztráljuk, amelynek egyik leghíresebb és sok tekintetben valóban figyelemreméltó fejezetét az ún. „Hawthorne Studies”, a General Electric Company hawthornei telepén több, mint egy évtizeden át folytatott felvételező munkák alkotják.²¹ E vizsgálatok egyik kiinduló pontját a következő kísérlet-sorozat alkotta:

A hawthornei üzem jelfogó-szerelő terméből, ahol többszáz női munkaerő foglalkozik jelfogóknak, azaz lényegében villanycsengőhöz hasonló szerkezeteknek apró alkatrészekből való összeállításán, kiemelték a munkáslányok két kis csoportját. Ezeket két külön szobácskában helyezték el, aholis üzemi pszichológusok és szociológusok megfigyelése mellett végezték munkájukat. Eleinte bizonyos „fiziológiai” tényezőknél a termelékenységre gyakorolt hatását tették vizsgálat tárgyává. Például az egyik csoportnál javították a munkahely megvilágítását, munkaszüneteket iktattak be az „elfáradási pontokon” stb. Ilyen és ehhez hasonló intézkedések hatására a termelés megfelelően emelkedett — de érdekes módon nemcsak ennél a csoportnál, hanem majdnem ugyanolyan mértékben a másik kiemelt lánycsoportnál is, amelyet ellenőrző csoportként használtak, és éppen ezért változatlan körülmények között dolgoztattak tovább! Erre vizsgálni kezdték különböző kedvezmények hatását: a munkaszünetekben teát, szendvicseket kaptak az egyik csoportban a lányok, a napi munkaidő tekintetében is bizonyos engedményeket tettek nekik stb., mire termelésük tovább emelkedett — de a másik csoporté is. A különös eredmény felkeltette a gyárvezetőség figyelmét; most már a főmérnök és más hatalmasságok is be-bekukkantottak a kísérlet színhelyére, ahol ezek után megpróbálták, mi történik, ha fordított eljárással megvonják a kedvezményeket, sőt rontják a világítást is. Az eredmény érdekes módon az volt, hogy az elért magas termelési szint nem süllyedt, sőt egy ideig még tovább is emelkedett, mert a lányok most már valóságos „sportot” csináltak a dologból — *érdekelte* őket a kísérlet, alighanem még „imponált” is nekik, hogy olyan sokoldalú figyelem összpontosul munkájukra és személyükre — persze az „aktív” és az „ellenőrző” csoportra egyaránt! —, s mindenesetre kikerültek a nagy jelfogó-szerelő terem szürke egyhangúságából, valami „történet” velük és körülöttük. Röviden: a társadalmi és társadalomlélektani tényezők erősebbnek bizonyultak minden másnál, még a tényleges fiziológiai tényezőknél is — a kísérleti szobákban még fél-sötétre csökkentett megvilágítás mellett is jobban ment a munka, mint a rendes munkahelyen.

Nem térünk itt most ki arra, hogy mi mindent mond el ez a kísérlet-sorozat — végrehajtóinak szándékát messze meghaladva — a kapitalista üzemről és annak szociológusairól, a kapitalista üzem dolgozóinak életéről, egyáltalán: magáról a kapitalizmusról! Csak egy kérdést vetünk fel, amely az itt tárgyalt összefüggésben különösen érdekelhetne bennünket: mi lett azzal a tucatnyi hawthornei munkáslánnyal a kísérlet-sorozat befejezése után? Fél vagy háromnegyed éven át „kiemelt” személyiségek voltak, pszichológusok, szociológusok sürgölődtek körülöttük, még a főmérnök úr, sőt, urambocsá, a vezérigazgató

²¹ F. J. Roethlisberger — W. J. Dickson: Management and the Worker (Az igazgatás és a munkás). Cambridge (Mass.), 1939. Harvard University Press. — A hawthornei vizsgálatokat különösen részletesen tárgyalja és a rájuk vonatkozó nagyterjedelmű szakirodalomhoz bibliográfiai útmutatást nyújt: Miller—Form (i. m.).

úr is szóba elegyedett velük, időnként olyan kedvezményekben részesültek a kísérlet kedvéért, amilyenek különben elképzelhetetlenek a munkáséletben, senki sem szólt rájuk, ha munka közben elfáradtak, és kedvük támadt egy kis csevegő szünetet tartani, lényegében csinálhattak mindent úgy, ahogy jólesett, hiszen a következmény csak az volt, hogy egy újabb érdekes „kísérleti adat” került a kutatók által vezetett jegyzőkönyvbe. Igen, de mi történt azután? Mi lett ezekkel a lányokkal amikor visszadobták őket a nagy jelfogó-szerelő terem „mélyvizébe”? Hogyan tudtak újra beleilleszkedni annak monotoníájába, kemény fegyelmébe, társadalmi frontjába? S vajon meddig tartott, amíg helyreállott az a közösség, amely sok száz soha ki nem emelt társnőjükkel eredetileg egybefűzte őket, s a kísérleti szoba irreális atmoszférája helyett társadalmi életük valóságos éltető levegőjét jelentette számukra? A „Hawthorne Studies” körüli szakmai vitában a kapitalista üzemszociológia majdnem minden számottevő képviselője hallatta a hangját — tengeren innen és tengeren túl —, de érdekes módon, senkinek sem jutott eszébe ilyen és ehhez hasonló kérdéseket felvetni. Minden jel szerint maguk a hawthornei kutatók sem tették semmiféle vizsgálat tárgyává, hogy miféle kihatásai lehetnek experimentumainknak kísérleti alanyaik társadalmi helyzetére és magánéletére, amelyet experimentatív feladatuk betöltése után is tovább kell élniük, s amelyben nyilván nyomot hagyott a kísérlet.

Magától értetődik, hogy a marxista szociológiai szakkutatásban mindenemű kísérleti munkával kapcsolatban elsőrendű fontosságú megfontolás az, hogy miféle kihatásokkal járhat experimentatív kutatómunkánk arra az egész társadalmi egységre (pl. územre, településre), ahol lezajlik s azon belül különösen a kísérlet résztvevőire. Hangsúlyozni kell, hogy a kísérleti kutatásnak — mint a terepmunka minden más válfajának — igen kedvező hatásai is lehetnek egy közösségen belül, mert ráterelheti a figyelmet lappangó problémákra, tudatosíthatja megoldásuk szükségességét azokban is, akikre nem terjed ki közvetlenül a vizsgálat, s ha jól dolgozik a terepen a kutató, akkor gyakran „menet közben” is örömmel tapasztalhatja, hogy munkájával segítségére van az embereknek, s még mielőtt tulajdonképpeni tudományos eredményeihez eljutott volna, máris elért bizonyos társadalmi eredményeket. De az ilyen kutatói örömöket nem adják ingyen — nem elég, ha a szociológus jó megfigyelő, hanem ezen felül még az emberek iránti figyelmisségnek is élnie kell benne, kellő előrelátással, tapintattal és mindenekfelett emberszeretettel kell ellátnia a munkáját. A kísérleti módszerek alkalmazását a szociológiában igen sok tényező bonyolítja, ami esetről-esetre igen gondos mérlegelést igényel. Mindenekelőtt tény, hogy az effajta munkák terén egyelőre viszonylag kevés tapasztalattal rendelkezünk, s azt kell mondanunk, hogy a szociológiai kísérletezés összes módszerei ma még többé-kevésbé maguk is kísérleti állapotban vannak. Ez persze különös óvatosságra int. Továbbá: az emberek nem „kísérleti nyulak”, ami már eleve etikai okokból igen sokfajta kísérleti lehetőséget kizár. Mindig rendkívül körültekintően figyelembe kell vennünk, hogy kísérleteink nem ütköznek-e a kísérleti alanyok emberi méltóságába, emberi jogaiba és jogos egyéni érdekeibe, nem hozzák-e őket, akár csak átmenetileg is ferde helyzetbe azon a közösségen belül, amelyben élnek. Minden kutatói megfontolatlanság súlyos következményekre vezethet — igen komoly visszahatásokkal járhat azon a társadalmi terepen, ahol a kísérlet folyik. Mulatságosan hangozhat, de voltaképpen egyáltalán nem mulattató dolog, hogy nem kevés szociológus kapott már effektív *verést* munkájáért, még hozzá nem is jogtalanul, s nem is

csak éppen kísérletezés közben elkövetett hibák miatt. Egész kis antológiát lehetne összeállítani, például, az amerikai üzem- és településszociológusok olyan frásaiból, amelyeknek többé-kevésbé szemérmesen megfogalmazott záró passzusaiból kitűnik, hogy a felvételnek vége szakadt, mert a szerzőt vagy munkatársait ténylegesen kifozták a vizsgálati telepről a munkások és farmerek, holott némely esetben egészen jó szándékú vizsgálatokról volt szó. S bizony, nagyon más az, ha valami elnyomó hatalom részéről éri a szociológust bántalom az általa felfedett *igazságok* miatt, mint hogyha saját *tévedéseinek* következményeit kell viselnie!

Tisztában kell lennünk azzal is, hogy a tudatnak a társadalmi jelenségekben játszott szerepe miatt, illetve, mert a kísérleti megfigyelés tárgyát élő, érző, gondolkodó emberek alkotják, mindennemű szociológiai experimentálás sokkal nehezebben áttekinthető és egyben sokkal nehezebben ellenőrizhető beavatkozást jelent a dolgok természetes menetébe, mint ezt a természettudományos kísérletezésben megszoktuk. A konkrét társadalmi terepen rendkívül nehéz *egyes* kísérleti feltételeket vagy e feltételek *bizonyos* kombinációit úgy módosítani, hogy a „többi” feltétel a kísérleti munka céljának megfelelően lehetőleg változatlan maradjon, és így némileg megbízhatóan tisztázhassuk a vizsgált tényezők, ill. tényezőcsoportok *saját* dinamikáját.

A kísérleti munka nehézségeinek felsorolását még hosszan folytathatnók. De már ennyi is elég annak igazolására, hogy a kísérletezés lehetőségének, kívánatos voltának eldöntése, valamint a kísérleti úton nyert eredmények értékének megítélése éppen a marxista szociológiai szakkutatásban igen nagy elméleti és módszertani felkészültséget, széles körű tapasztalatot, továbbá éles politikai és tudományos judíciumot igényel. Ez mindenesetre olyan terület, ahol a polgári szociológia kutatási tapasztalatai többnyire csak *intő* például szolgálhatnak számunkra!

Amit itt a megfigyelésről és a kísérletezésről általában elmondottunk, értelemszerű módosításokkal jórészt a kérdezéses észlelésre, illetve a kérdezéses észlelési módszerek experimentális változataira is áll. De ezért ennek megvannak a maga egészen speciális módszertani problémái, hiszen minden emberi közlésbe, minden kérdésre adott válaszba már szükségszerűen beiktatódik az a *kettős* közvettség, amit egyrészt a tudattartalmak verbális kifejezése, másrészt a valóságnak a közléstevő tudatában való tükröződése jelent. Más problémáink lesznek, ha kérdéseink révén azt akarjuk megismerni, amit a megkérdezett a *valóságról* tud, ill. tudni vél, s ismét mások, ha kérdéseinknek célja az, hogy megismerjük a társadalmi tudatnak azokat az elemeit és összetevőit, amelyek a megkérdezettnek a tudatában *szubjektíven* realizálódnak. Nagyon sok módszertani probléma van, ami ezen a téren még teljesen tisztázatlan, s mi itt csak egyetlen szűkebb problémakört próbálnánk néhány szempontból megvilágítani, amely a *kérdőíveknek* a marxista szociológiai szakkutatásban való alkalmazásához kapcsolódik.

2. A kérdőívek problémája

A kérdezésnek éppúgy vannak kötetlen és kötött formái, mint a megfigyelésnek. A szociológiai felvételező munkában e formák nagy változatosságával találkozunk: a könnyedén irányított beszélgetéstől a teljesen zárt kérdőívek alkalmazásáig — amelyek már csak előírt feleletek közti választást enged-

nek meg a megfelelő alternatív válasz aláhúzásával — a kötöttség, ill. kötetlenség legkülönbözőbb fokai lehetségesek. Nagy eltérések lehetnek abban, hogy a kérdező tartalmilag és sorrendileg előre meghatározott kérdés-sorozatot tesz-e fel, vagy pedig a kapott válaszoknak megfelelően többé-kevésbé szabadon rögtönzi-e további kérdéseit. Igen számottevő különbséget tesz az, hogy a kérdések feltevése személyesen történik-e vagy pedig írásban, például kiosztott vagy postán szétküldött kérdőívek útján — és így tovább.

Az interjú (kikérdezés) és az ankét (körkérdés) nem jelenti a felvételező munka céljára használatos kérdezési eljárások két élesen elhatárolt típusát, hanem a kettő között igen sok átmenet lehetséges. Az interjú alapformája a négy szemközti beszélgetés, amelynek során az interjúoló arra törekszik, hogy bizonyos információk birtokába jusson, s ennek megfelelően veti fel a témákat, terelgeti a párbeszédet, tesz fel kérdéseket, s nemcsak a válaszokat regisztrálja, hanem azt is megfigyelni igyekszik, hogy a megkérdezett milyen magatartást tanúsít a kérdések feltevésével szemben, mennyire szívesen vagy kényszeredetten, magabiztosan vagy habozva válaszol, s ehhez adaptálja egész eljárás módját; ugyanakkor a megkérdezettnek is módjában áll viszontkérdéseket tenni, tetszőleges megjegyzéseket fűzni a feltett kérdésekhez, általában a maga módján spontánul vagy céltudatosan hozzájárulni az interjú menetének kialakításához. Mint már ebből a rövid leírásból is kitűnik, ez a fajta „klasszikus” típusú vagy „szabad” interjú rendkívül nehéz, nagy gyakorlatot és emberismeretet igénylő műfaj. Jól kézbentartva olyan gazdag anyagot produkálhat a szociológiai felvételezés céljára, mint talán semmi más eljárás; meg nem felelően alkalmazva azonban teljesen szétfolyó, ellenőrizhetetlen és kiértékelhetetlen eredményeket ad. Az interjú-eljárásnak már a *neve* is a nagy riporterek emlékét idézi fel bennünk, s valóban Egon Erwin Kisch egy-egy interjúja („A gyilkos anyja” vagy más hasonló írása) teljes tudományos értékű konkrét szociológiai miniatűr felvételt jelent. A szovjet szociológiai szakirodalomban az interjú gyakran „oprosz” néven szerepel (megkülönböztetve a körkérdés jellegű „anketnij oprosz”-tól), s nem véletlen, hogy a nyomozati jellegű kihallgatást is ugyanez a szó jelöli; a jó interjúoló sok tekintetben „vizsgálóbíró” módjára jár el, persze gondosan ügyelve arra, hogy eljárása *ne* idézzon fel ilyen kínos képzeleteket a megkérdezettben, hanem a kikérdezés személyes és bizalmas beszélgetés formáját öltse (amire különben a jó vizsgálóbíró is törekszik, még hozzá éppen eljárása sikerének biztosítása végett). De éppen, mert a klasszikus műfajú, szabad interjú ennyire nagy igényeket támaszt, s mind végrehajtás módjában, mind eredményeiben nehezen standardizálható, tehát nagyobb számú interjút és több interjúoló beállítását igénylő felvételező munkák esetén szinte elkerülhetetlen bizonyos kérdés-listák előzetes kidolgozása, amelyeknek kérdéseit minden egyes interjú folyamán az interjúoló úgyszólván „belefonja” az egyébként rugalmasan alakítható beszélgetésbe. S innen már csak egy lépés a szabványos *kérdőívek* alkalmazásához, amelyeket akár a megkérdezendőkhez kiküldött kérdezőbiztosok tolhatnak ki az éloszóban kapott felvilágosítások alapján, akár pedig azok a „címzettek”, akikhez a kérdőívet postán vagy más úton eljuttatják. Az ankét alapformáját a *személyes* jellegű és *intenzív* interjúval szemben a kérdőívek *személytelen* és *extenzív* alkalmazása jellemzi. Ámde azért az interjú és az ankét alapformája között az átmeneti és a kombinált formák egész sokasága foglal helyet. Nagyon kimerítő kérdéslisták alapján végrehajtott sorozatos interjúk ankétszerű jelleget szoktak öltetni, viszont bizonyos esetekben a kérdezőbiztosokra bízott

kérdőívek egyes kérdéseit szándékosan annyira tágan fogalmazzák meg, hogy módot nyújtsanak a megkérdezettnek véleménye részletes kifejtésére, mindenféle spontán kitérésre, visszakérdezésre, s ez még csak nem is bontja meg a kérdőív-felvételi eljárás egységét, ha ezek az „interjúszerűsített” kérdések történetesen a kérdőív zárókérdéseit alkotják. Van úgy, hogy nem kiosztott vagy szétküldött kérdőívekkel folytatják le az ankétot és kérdezőbiztosokat sem alkalmaznak, hanem egybegyűjtik a megkérdezendőket, s valamiféle konferenciaszerű keretbe építik be a kérdőívek kitöltését, ami erősen rokon az ún. csoportos interjú esetében alkalmazott eljárással, amelynél a kérdezővel nem egy személy, hanem egy kisebb csoport áll szemben, s ennek tagjai egymás közt megvitatják, megtanácskozzák, mi legyen közös válaszuk, az interjú-jegyzőkönyvbe pedig ez a közös válasz és az azt megelőző vita vagy tanácskozás anyaga is belekerül. A már több ízben idézett szverdlovszki felvétel során a szovjet kutatók az interjú- és az ankét-módszerek igen sokféle kombinációjával kísérleteztek — az egyéni és a csoportos beszélgetészerű kérdeztétől (bjeszeda) a kérdéslista alapján végrehajtott „kihallgatásokig” (oprosz) és kiosztott kérdőívekkel, ill. kérdezőbiztosok közreműködésével vagy pedig alkalomadtán konferenciaszerű keretben végrehajtott körkérdéses eljárásokig (anketa, anketnij oprosz) mindenféle eszközt igénybe vettek.²² Egészen azonban úgy tűnik, hogy sem az interjú, sem az ankét alapformája nem jól tűri a *túlságos* fellazítást. A nagyon „interjúszerűsített” ankétfelvétellel nyert anyagok nem lesznek eléggé egyneműek ahhoz, hogy statisztikailag jól feldolgozhatók legyenek, pedig az extenzív adatgyűjtés többnyire éppen bizonyos jelenség-típusok előfordulási gyakoriságának és viszonylagos elterjedtségének (eloszlásának) meghatározására szolgál, az erősen „ankét-szerűsített” interjú-sorozatok során pedig az eljárás könnyen elveszti azt a bizalmas, személyes jelleget, amely ennek az intenzív információszerzési eljárásnak legfőbb értékét nyújtja. Amennyire látjuk, a szverdlovszki felvétel utolsó szakaszában a szovjet kutatóknál is effajta módszertani megfontolások érvényesültek, továbbá a kezdetben erősen túlsúlyban levő ankételjárások mellett mindinkább előtérbe került a problémák sorozatos, mélyreható interjúk által való tisztázása, ami sokkal több módot nyújt a kérdezővel párhuzamos megfigyelés számára.

A kérdőívek alkalmazásának vannak bizonyos előnyei, amelyek igen csábítóak. Így, a többi között:

1. A kérdőíves eljárás olcsón és a kutatószemélyzet viszonylag kis megterhelésével igen nagy információ-mennyiség birtokába juttathat bennünket. Kérdőívek ugyanis tetszőleges számban sokszorosíthatók és postázhatók, míg nagyobb számú interjú elkészítése erősen idő és munkaigényes feladat, nem is szólva arról, hogy a feladat ellátására megfelelően felkészült kutatószemélyzet nem állítható elő semmiféle sokszorosító eljárással és a terepen való mozgatása jelentős költséggel jár. De még ha kérdezőbiztosokat állítunk is be, akik személyesen keresik fel a megkérdezendőket, akkor is fennmarad a kérdőíves eljárásnak az az előnye, hogy szigorúan előírt szövegű kérdéseknek teljesen standardizált eljárás keretében való feltevése és a kapott válaszok ugyancsak standardizált alakban való feljegyzése olyan feladat, amelynek ellátására viszonylag könnyű a megfelelő személyzetet kiképezni. (Viszont azért a

²² Подъем культурно-технического уровня советского рабочего класса, id. kiad., 27—31., 269—323. stb. o.

valóban jó és megbízható kérdezőbiztosok sokkal ritkábbak, semmint gondolná az ember, s nem szabad lebecsülni azt a munkát, amellyel az ilyen „összeírási” feladatokat ellátó személyzet megfelelő instrukciókkal való ellátása, begyakorlása és ellenőrzése jár!

2. A kérdőíves eljárás, éppen standardizált jellege révén, alkalmasnak látszik arra, hogy sokkal egységesebb, jobban kategorizálható és összevethető információkat szolgáltatson, mint bármiféle „klasszikus” vagy „szabad” interjú vagy akár az olyan kötöttebb interjúoló eljárás, amelynek kérdéslistája csupán a beszélgetés irányvonalát és fordulópontjait szabja meg, de az interjúolóra bízva, hogy miként kerít sort az egyes kérdések tisztázására.

3. Kérdőívek szétküldése, sőt még többé-kevésbé személytelen módon eljáró vagyis a kérdések pusztá feltevésére és a válaszok regisztrálására szorító kérdezőbiztosok beállítása esetén is a megkérdezett nagyobb biztonságban érezheti magát afelől, hogy „anonim” maradhat — úgyszólván „titkosan szavaz” és így kevésbé van oka tartózkodást tanúsítani ún. kényes kérdésekben.

4. Ha a megkérdezett maga tölti ki a kérdőívet, akkor van ideje gondolkodni válaszain, kisebb a veszély, hogy csak „rávág” valamit a kérdésre.

A kérdőíves eljárások ilyen előnyeinek felsorolásával a polgári szociológiai szakmunkatársak kézikönyvei igen bőségesen szolgálnak. A fentebbihez hasonló pontokra foglalja össze ezeket például az egyik igen ismert amerikai kézikönyv.²³ Közelebbről megnézve a dolgot azonban bizonyos kételyeink támadhatnak a felsorolt előnyök némelyikével kapcsolatban. Ami az 1. pontot illeti, ez vitathatatlanul a kérdőíves eljárás legfőbb *tényleges* előnyére mutat rá: viszonylag kis költséggel, viszonylag kis munkamegterheléssel, viszonylag csekélyebb előképzettségű személyzet beállításával igen rövid idő alatt, igen sok embertől szerezhethetünk be információt — ez igaz, s ezért nélkülözhetetlen ez az eljárás számos felvételező munka esetében! Amde nem szabad elfelejteni, hogy a kérdőíves eljárás megfelelő alkalmazása igen súlyos feltételekhez van kötve. Kérdőívvel dolgozni lényegében annyit jelent, mint előre határt szabni annak, amit az ember megtudhat, mert amit *nem* kérdez vagy *elmulaszt* megkérdezni, arra, a dolog természeténél fogva, nem is kaphat választ. Kezdők leggyakoribb hibája az, hogy egy felvételezési feladat megoldásánál *mindjárt* kérdőívek kidolgozásához látnak hozzá, holott az, hogy *mit* kell kérdezni, s főleg az, hogy mit lehet kérdezés útján *megtudni*, általában véve csak a terepen végzett komoly előzetes kutatás árán állapítható meg. Hasonlóképpen előzetes vizsgálatot igényel az, hogy tulajdonképpen *kiket* is kell megkérdezni. Betű szerint azonos kérdésekre egészen különböző kiértékelést igénylő és egyáltalán nem egyszerű válaszokat kapunk aszerint, hogy miféle embercsoporthoz fordulunk kérdéseinkkel. Arra az egyszerű kérdésre, hogy a televízió elvonja-e a gyerekeket az olvasástól, *ténymegállapítással* fog válaszolni az, akinek gyereke és televíziója is van, míg *véleményt* fog erről adni az, akinek vagy gyereke vagy televíziója nincsen. Ez óriási különbség! Az első válaszadó „Igen”-je egy *családot* jelent, amelyben a televízióval ilyen meg ilyen *tapasztalatot* szereztek; a második válaszadó „Igen”-je egy *embert* jelent, aki ilyen meg ilyen *véleményt* alakított ki magában a televízió hatásáról. Mindkét fajtájú válasz érdekelhet bennünket: az első azért, mert sok más hasonló adattal egybevetve következtetni enged arra, hogy a televízióval rendelkező családok

²³ Selltiz—Jahoda—Deutsch—Cook: i. m., 238—241. o.

körében milyen gyakran merültek fel efféle problémák, a második azért, mert adalékot nyújt ahhoz, hogy milyen hiedelmek alakultak ki a televízióról, milyen mértékben befolyásolhatják bizonyos megfontolások a televízióvásárlást stb. Vizsgálatunk céljától függ, hogy melyik fajtájú válasz beszerzésére törekszünk, de hogy a kétféle választ külön kell tartanunk, az világos. Továbbá, bármennyire örvendetes az, hogy a kérdőíves eljárással sok minden munkát és időt megtakarítottunk a *terepen* ellátandó feladatok tekintetében, magának a kérdőívnek és a kérdések feltevésénél, ill. regisztrálásánál követendő eljárásnak a kidolgozása tetemes munkát és időt emészt fel. Kérdőívek standardizálása igen hosszadalmas kísérletezést igényel; a többi között kérdőív-változatok egész sorával kell a kutatónak *személyesen* sok tucatnyi kikérdezést fogantatnia, ezeknek eredményeit megfigyeléses úton vagy interjúkkal ellenőriznie, amíg valamennyire biztos lehet abban, hogy a megkérdezettek *úgy* értik a kérdéseket, ahogy ő maga megfogalmazta őket, s ő maga *úgy* értelmezi feleleteiket, ahogy ők gondolták ezeket. Itt egészen váratlan meglepetések érhetik az embert. Például közvetlenül a második világháború után egy nagy és igen módszeresen végrehajtott francia közvéleménykutatási munkálat során teljesen eltérő eredményeket kaptak, amikor az alapfelvétel során azt kérdezték, hogy „Meg kell-e változtatni a Harmadik Köztársaság alkotmányát?“, a párhuzamos ellenőrző felvétel során pedig úgy tették fel a kérdést, hogy „Meg kell-e őrizni a Harmadik Köztársaság alkotmányát?“ Azok az érzelmi reflexek és ideológiai eszmetársítások, amelyek a francia nyelvben és a francia politikai életben a „Faut-il *changer* . . .“ és „Faut-il *conserver* . . .“ kifejezésekhez fűződnek, óriási eltolódást hoztak létre a válaszokban, holott „elvben“ persze mindenkinek *nem*-mel kellene válaszolnia a második kérdésre, aki az elsőre *igen*-nel válaszolt és megfordítva.²⁴ Se szeri, se száma az olyan megfigyeléseknek, hogy vagylagosan feltett vélemény-kérdéseknél az emberek jelentékeny része, ha nem egészen biztos a dolgában, hajlamos az *első* alternatívát választani, továbbá, hogy ugyanarra a kérdésre *állító* alakban megfogalmazva több igenlő választ kapunk, mint ahány nemlegeset, ha ugyanazt a kérdést *tagadó* alakban fogalmazzuk meg — és így tovább. Ilyen primitív és ennél sokkal bonyolultabb, részben igen nehezen megmagyarázható, de tapasztalatból jól ismert effektusok azok, amelyekre támaszkodva a kapitalista világban működő üzleties célú közvéleménykutatató vállalatok úgyszólván megrendelésre tudják produkálni — teljesen „objektív“ eljárással — a politikai vagy a kereskedelmi propaganda számára szükséges eredményeket, mégpedig úgy, hogy a beérkezett válaszanyagot bárki kontrollálhatja és *abban* nincs is hamisítás. Ez persze egyben arra is mutat, hogy kellő szakértelemmel és a ma már valóban messzemenően kikísérletezett ún. kérdőív-effektusok ismeretében tudományosan használható eredményeket is lehet nyerni ezen az úton, de ez esetben az eljárás sokkal költség- és munkaigényesebb, mint amilyennek első látásra tűnik.²⁵

Ami a kérdőíves eljárásoknak a fentebbi 2. pontban említett azt a további előnyét illeti, hogy a kérdések megszővegezésének, sorrendjének és az egész kérdezésmódnak szigorú standardizáltsága révén egyneműbb, jobban kategorizálható és összevethető információs anyagot szolgáltatnak, mint a hosszú

²⁴ Duverger: i. m., 212. o.

²⁵ A kérdőív-szerkesztés és kérdés-megszővegezés sokféle csapdájával a szociológiai felvételező eljárások minden jobb kézikönyve bőven foglalkozik. Lásd például Selltiz—Jahoda—Deutsch—Cook: i. m., 546—574. o.; Young: i. m., 183—199. o. stb.

és időtrabló interjúorozatok — hát ebben is van valami igazság, csak hogy ezt az előnyt igen-igen drágán fizetjük meg. A kapott válaszyanyag ugyanis részben éppen azért olyan „homogén”, mert — különösen a megkérdezettek által személyesen kitöltött és teljesen zárt, például csak bizonyos előírt alternatív feleletek közti választást engedő kérdőívek esetében — egyszerűen semmit sem tudunk meg arról, hogy milyen különböző kísérő reakcióik voltak a megkérdezetteknek kérdéseinkre, mikor volt válaszuk határozott vagy habozó, mennyi figyelmet fordítottak arra, hogy *pontosan* megértsék a kérdést; nincs kellő ellenőrzésünk arról, hogy egyes kérdésekre miért nem feleltek (vagy miért hajtották papírkosárba az egész kérdőívet), spontán válaszaikat írták-e be vagy megtanácskozták-e feleleteiket mással stb. A kérdőíves eljárás legtöbb formája egyáltalán nem teszi lehetővé, hogy a megkérdezett *visszakérdezzen*, ha valamit nem ért, s mindenekelőtt nem teszi lehetővé, hogy a kérdező mindenkor a kapott válaszok tartalmához igazodjék további kérdéseinek feltevésénél, ami az interjú-eljárásnál az *új* információk szerzésének és a meglévő információk *elmélyítésének* egyik legfőbb eszköze.

Ami a 3. pontban említett előnyt a kérdőívek megválaszolásának „anonimitását”, az egész eljárás „titkos szavazásra” emlékeztető jellegét illeti, ezzel szemben igen nagy módszertani kételyt kell tanúsítanunk. Semmi sem szól amellett, hogy névtelenül adott információk *általában véve* különösen megbízhatók volnának, s az a véleményünk, hogy az „inkognitó”-szempont túlzott hangsúlyozásának a polgári szociológiai kutatásban alighanem ideológiai okai vannak. Fontos persze, hogy a megkérdezettek *megbízzanak* a felvételezőben, illetve abban, akinek válaszaikat adják vagy megküldik, különösképpen pedig bízzanak *diszkréciójában*. Ez minden felvételező munka *conditio sine qua non*-ja, amely nélkül semmiféle reális észlelési eredmény nem érhető el. De ha az illetőknek *nincs* bizalmuk, akkor ezt a bizalmat nehezen fogja pótolni az, ha kitöltött kérdőíveiket névtelenül egy ládába dobhatják be vagy postára adhatják. Hiszen, ha már arról van szó: lehetett valami titkos jel a hozzájuk eljuttatott kérdőíven is, vagy a kérdezőbiztos, aki megszólította őket az utcán, az üzemben stb., több-kevesebb fáradsággal megállapíthatta kilétüket is anélkül, hogy erre vonatkozó kérdést kellett volna feltennie nekik! Akinek ilyen gondjai vannak, az nemigen fog egyenesen válaszolni sem a kérdezőbiztos szóbeli kérdéseire, sem a hozzá eljuttatott kérdőívre, hanem meg fogja tagadni a választ, vagy nem azt fogja válaszolni, amit fényleg gondol. S a kérdőíves eljárásnál éppen *ezt* nem áll módunkban megfélelően ellenőrizni! Azután — hogy épp a polgári szociológiai kézikönyvek kedvenc érvét vegyük elő — olyan jó tapasztalatokat szereztek az emberek szerte a világban a „titkos szavazással”, az „anonim” véleményadással és más effélékkel, hogy ez alapul szolgálhat bizalmukra egy olyan eljárással szemben, amelyben különben *nem* bíznának meg? A tapasztalat éppen ellenkezőleg, az, hogy a *jó* interjúoló a maga *személyes* eljárásának bizalomkeltő volta révén még a legkényesebb kérdésekben is gyakran olyan információkhoz tud jutni, amelyeket kérdőíves eljárás keretében egyszerűen lehetetlen volna megkapni. Az emberek sok mindent hajlandók *elmondani*, amit semmiféle körülmények között nem adnának *írásban*, sőt nem is közölnének semmiféle kérdezőbiztossal sem szóban, aki szabványos kérdéseket tesz fel nekik, és válaszaikat azon nyomban rubrikázott papírra bejegyzi. Nem egészen közömbös körülmény az sem, hogy a kérdőíves eljárás és egyáltalán maga a kérdőív is nem ritkán és nem is jogtalanul kellemetlen „hivatalos” gondolattársításokat ébreszt.

Ami végül a 4. pontban említett előnyt illeti, ti. azt, hogy a kérdőív kitöltésekor a válaszadónak módjában áll tetszőleges ideig gondolkodni a válaszon — ez ugyan igaz, de ez csak az éremnek egyik oldala! A másik oldala az, hogy e gondolkodás tárgyát igen nagy részben az alkotja: „Mit is *kellene* itt válaszolni? Hogyan *kellene* is ezt megírni?” Tudomásul kell vennünk, hogy az emberek igen nagy része számára teljesen szokatlan kívánalmat jelent gondolatainak *írásbeli* megfogalmazása. Mindennapos tapasztalat, hogy igen értelmes, kitűnő beszédkészségű emberek számára — ha nem *mesterségük* az írás — rendkívül gyakran komoly megerőltetést jelent egy pár soros levél vagy kérvény megfogalmazása; amíg élő szóban fejezhetik ki magukat, remekül, ízes magyarsággal fejezik ki mondanivalójukat, viszont csak lehetetlen, nyakatekert mondatok — és ami fő: rossz „klisék” — kanyarognak ki tolluk alól, ha arra készítjük őket, hogy papírra vessék gondolataikat. Hogy ennek a tényállásnak társadalmi és történeti gyökerei vannak, az bizonyos, de ez mit sem változtat a dolgon. S ha jól megfigyeli magát az „írástudó” szociológus, akkor kicsiben személyesen tapasztalhatja ezt a görcsöt némely egészen ártalmatlan célokra szolgáló hivatalos kérdőív kitöltésekor. Közismert tény, hogy bejelentőlapokból, csomagfeladó-vényekből és más effajta postai árucikkekéből állandóan lényegesen több fogy, mint ami felhasználásra kerül, mert az emberek — még íráshoz szokott emberek is! — rendkívül hajlamosak arra, hogy kitöltendő űrlapokat elrontsanak. Akinek nincs tapasztalata kérdőíves felvételezési eljárásokkal kapcsolatban, az talán el sem hiszi, hogy ezek az itt említett triviálisnak látszó tényezők milyen komoly szerepet játszanak a gyakorlatban, s hogy kérdőívek kitöltésében gyakorlott kérdezőbiztosoktól milyen gyakran kap az ember tévesen, hibásan vagy hiányosan kitöltött űrlapokat vissza.

Mindezt azonban nem azért fejtettük itt ki, hogy a kérdőíves eljárásoknak a marxista szociológiai szakkutatásban való alkalmazása ellen érveljünk. Ezt már csak azért sem tennők, mert a *megfelelő* módon alkalmazott, kötött és kötetlen megfigyelésekkel, rendszeres interjúkkal és kellő dokumentációs munkával *előkészített*, s mindenekfelett a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának *történelmi materialista* értékelésén alapuló módszertani megfontolások szerint felépített extenzív kérdőíves felvételeket a marxista szociológiai kutatás szempontjából rendkívül nagyfontosságú *tömeges észlelés* rendkívül fontos eszközének tartjuk, s az a nézetünk, hogy az ennek segítségével nyert adatok és ténymegállapítások igen nagy segítségünkre lehetnek a szocialista társadalomszervezés fontos *gyakorlati* feladatainak megoldásában is. Úgy véljük azonban, hogy a *kérdőíves eljárások alkalmazása a marxista szociológiai szakkutatásban elsődlegesen objektív ténykérdések tisztázására szolgál: társadalmi életkörülmények, a társadalom életének konkrét, anyagi tényei azok, amelyek extenzív kérdőíves eljárásokkal első sorban tisztázhatók és tisztázandók.* Ezzel szemben — és az ankétszerű közvéleménykutatási eljárásoknak a polgári szociológiai kutatásban játszott rendkívüli szerepével ellentétben — a társadalmi magatartás és az ideológiai állapotok elemzéséhez a marxista szociológia keretén belül elsődlegesen *nem* az extenzív, hanem az intenzív eljárások szolgáltatnak anyagot: a *megfigyelés* és a *személyes* érintkezés alakjában lefolytatott verbális információszerzés a terepen, s ami az utóbbit illeti: az *egyéni* vélemények és ideológiai állásfoglalások gyökereit és meghatározó tényezőit kutató, és épp ezért a tudat és a személyi életkörülmények minél tágabb körét felölelhető interjúk sorozatos lefolytatása. Egy extenzív alkal-

mazás céljára szolgáló kérdőív, még ha viszonylagosan igen sok kérdést foglal is magában, a tudatnak és a személyi életkörülményeknek túlságosan szűk szektorát öleli fel ahhoz, hogy betekintést nyújtson a benne foglalt véleménynyilvánítások, ideológiai állásfoglalások alapjaiba. S ezen mit sem segít, akár milyen *sokféle* véleménynyilvánítást vagy ideológiai állásfoglalást gyűjtünk egybe, nem segít még ezek statisztikai eloszlásának ismerete sem. Kétségtelen, hogy az ankétszerű, extenzív kérdőívfelvételi eljárásokat a marxista szociológiai szakkutatásban is alkalmazni fogjuk különböző vélemények vagy ideológiai állásfoglalások viszonylagos előfordulási gyakoriságára vonatkozó vizsgálódások keretében, de nem gondoljuk, hogy ezek az eljárások a társadalmi tudat, ill. a „közvélemény” tudományos kutatásának legfőbb vagy éppenséggel egyeduralomra hivatott módszerét reprezentálnák. Ilyen célokra a kötetlen, a kötött és esetleg a kísérleti jellegű megfigyelési eljárások, valamint a módszeres interjúk, legfőként pedig a megfelelő dokumentációs vizsgálatok sokkal több támpontot nyújtanak, mert a tudat és a lét sokkal szélesebb összefüggéseit teszik láthatóvá, mint a szükségképpen csak egyes kérdések keskeny információs csatornáit nyitva tartó *extenzív* kérdőívfelvételi eljárások. Az extenzív kérdőívfelvételi eljárások jelentőségét a társadalmi tudat jelenségeinek vizsgálata szempontjából a polgári szociológiai szakkutatásban *messze túlbecsülik* (még akkor is, ha teljesen eltekintünk a közvéleménykutatási módszerekkel úzótt *visszaélésektől*, s e visszaélések üzleties *reklámjától!*), s ugyanakkor *nem használják ki* azokat a lehetőségeket, amelyeket a jól megszervezett, extenzív kérdőívfelvételi eljárások éppen a társadalmi élet konkrét, anyagi tényeinek, a tömegek objektív életkörülményeinek megismerésében nyújtanak. Ez már önmagában véve is megfontolásra készlet bennünket, amikor a marxista szociológiai szakkutatás szempontjából vizsgáljuk a kérdőívek megfelelő alkalmazásának módszertani feltételeit. A kritikusabban gondolkodó polgári szociológusok által is sokat bírált „kérdőívinfláció” a *szubjektivist* és *pszichologisztikus*, nem pedig a módszeres és tárgyilagos *ténykutató* kérdőívek inflációját jelenti!

Hogy megfelelő módszertani megfontolások alapján beállított „szubjektív” és „pszichológiai” kérdésfeltevéseknek extenzív kérdőív-felvételi eljárások keretében is van *bizonyos* funkciójuk, arról hamarosan külön lesz alkalmunk beszélni, viszont éppen a kérdőívek extenzív alkalmazása terén észlelhető szubjektivistikus és pszichologisztikus torzulások bírálata kapcsán utalnunk kell arra, hogy *speciális* célokra kidolgozott és szubjektív, ill. pszichológiai tényezők hatásainak *kvantitatív* felmérését is lehetővé tevő kérdőív-típusok *intenzív* alkalmazása kísérleti megfigyelések, ill. egyéni és csoportos interjúk keretében sokszor igen hasznos eredményekre vezethet, és alighanem több figyelmet érdemelne a marxista szociológiai szakkutatásban, mint amennyit az eddigiekben erre fordítottunk. A magatartási skálák készítésére szolgáló, szociometrikus, projektív stb. kérdéslisákknak, ill. kérdőíveknek a konkrét szociológiai kutatómunka szükségleteihez való adaptálása sok elméleti és gyakorlati probléma megoldását mozdíthatja elő. A szovjet munkaléktan területén az utóbbi évek során számos figyelemreméltó kezdeményezés történt az ilyen módszerek alkalmazására, s az elért eredmények mellett a szociológus sem mehet el közömbösen. Egyáltalán nem gondoljuk, hogy a pszichológiai vizsgálati eljárásoknak a szociológiai kutatómunka keretében való hasznosítása szükségképpen pszichologizmusra kellene vezetnie. E probléma kör tárgyalása azonban kívül esik tanulmányunk keretein.

A kérdőívek alkalmazására vonatkozó fejtegetéseink kiegészítésül most még csak néhány módszertani tanulásra szeretnénk rámutatni, amelyeket a marxista szociológiai kutatás egyik legjelentősebb klasszikus dokumentumából vonhatunk le: abból a nagy kérdőívből, amelyet maga Marx dolgozott ki a francia ipari munkásság üzemben belüli és üzemben kívüli életviszonyainak konkrét vizsgálata céljából, s amely a *Revue Socialiste* 1880 április 20-i számában jelent meg.²⁶

Sajnos, e rendkívül fontos dokumentum elő- és utótörténetéről igen keveset tudunk. Marx azt írja Sorgéhoz intézett és általunk már korábban is hivatkozott levelében, hogy a kérdőívet Malon számára szerkesztette meg, aki mint a francia kispolgári szocialisták egyik vezetője abban az időben „az eklektikus természetű elválaszthatatlan következetlenségekkel”, de mégiscsak kénytelen volt hitet tenni a *Revue Socialiste* hasábjain a „modern szocializmus” mellett. Marx még arra is utal levelében, hogy a kérdőívet a francia folyóiratban való megjelenése után „nagy számú különnyomatban egész Franciaországban elterjesztették”.²⁷ Hogy a kérdőívre beérkezett válaszannyal mi történt, arra nem sikerült eddig közelebbi adatokat találni. A kérdőív bevezetése arra kérte fel a munkásokat, hogy válaszaikat a *Revue Socialiste* adminisztrátorának címére Saint Cloud-ba küldjék, de hogy ezek valaha is eljutottak volna Marxhoz, annak nincs nyoma. Valószínűleg Malon újabb pálfordulása révén kallódtak el a munkásmozgalom történetének ezek a pótolhatatlan értékű okmányai, mert feldolgozásuk és közzétételük nem felelt meg a possibilisták vizeire átevezett kispolgári szocialista vezetők érdekének.²⁸

A marxi kérdőív bevezetése a következő sorokkal végződik:

„A válaszokat csoportosítani fogjuk; ezek a válaszok speciális monográfiák anyagául fognak szolgálni, amelyeket a *Revue Socialiste* közölni fog, és később kötetbe fognak gyűjteni.”

Ha a francia munkásoknak Marx kérdőívére adott válaszai nem sikkadtak volna el Malonék kezén, akkor ma e monografikus tanulmányok nyomán bizonyára sokkal tökéletesebb képet alkothatnánk magunknak azokról a marxi módszertani elgondolásokról, amelyek e rendkívül átfogó és a maga idejében páratlanul nagyméretű kérdőívfelvétel alapjául szolgáltak, de a rendelkezésünkre álló kérdőív szerkezeti felépítésének és szövegének figyelmes tanulmányozása révén még így is sok érdekes útmutatás birtokába jutunk.

A kérdőív kerek 100 kérdést ölel fel; a 101. számú pont „Általános megjegyzések” cím alatt helyet hagy spontán megfigyelések vagy közlések számára. Marx maga is tisztában volt azzal, hogy ilyen nagy terjedelmű kérdőívek kitöltése túl nagy igényt támaszt a megkérdezettekkel szemben. Sorgéhoz intézett levelében kedves szójátékkal utal arra, hogy nem „questionnaire”-t (kérdőívet) dolgozott ki, hanem „questionneur”-t — ez a szó a franciában

²⁶ Marx: Körkérdés a francia munkásokhoz. Marx—Engels: A szakszervezetekről. Tánácsics, 1961. 270—276. o.

²⁷ Marx levele F. A. Sorgéhoz, id. kiad., 397. o.

²⁸ Malon politikai szerepét közelebbről Engels jellemzi Bernsteinhez intézett 1882. november 28-i levelében, amelyben azonban, sajnos, nem tér ki arra, hogy mi történt Malon elpártolása után a kérdőívfelvétel válaszananyagával, viszont utal arra, hogy az mindenáron meghamisítani igyekezett a francia munkásmozgalomnak az 1879. évi marseillei kongresszushoz kapcsolódó időszakban lejátszódott eseményeit. Marx—Engels: A szakszervezetekről. Id. kiad., 294—297. o.

sokat, sőt túlságosan sokat kérdezőgató embert jelent! —, s a kérdőív bevezetésében is leszögezi, hogy „nem kell minden kérdésre válaszolni”. Persze, a kérdőív kidolgozásakor Marx bizonyos tekintetben kényszerhelyzetben volt: rendkívül sokféle adatot kellett bekérnie, és más módja az adatgyűjtésre nem volt, mint az, hogy megfelelő kérdéssel forduljon a munkásokhoz. Ezért a kérdőív számos olyan kérdést is tartalmaz, amelyekre a választ, normális viszonyok között, helyszíni megfigyelés vagy megfelelő dokumentáció beszerzése útján egyszerűbben is meg lehet kapni, s így nem terheli meg a kérdőíves vizsgálatot.

Rendkívül figyelemre méltó, hogy Marxnak egy olyan időpontban, amikor ilyesfajta átfogó jellegű, tömeges észlelés célját szolgáló kérdőívfelvételek még teljesen ismeretlenek voltak, milyen határozott módszertani elgondolásai voltak arról, hogy a kérdőív megfelelő szerkezeti felépítésével miként lehet, úgyszólván „menet közben”, ránevelni a megkérdezettet a *rendszeres és megfontolt* válaszadásra. Aki csak egy pillantást vet a marxi kérdőívre, máris megállapíthatja, hogy az korántsem egyszerűen valami kérdéslista, amelynek értelmét csak a *kérdező* ismeri, hanem Marx szisztematikusan arra törekedett, hogy a kérdőív kitöltése *értelmes aktust* alkosson, amelynek végrehajtásában a megkérdezett közvetlenül *érdekelve* van. Kérdőívek szerkesztői nem ritkán egyszerűen megfeledeznek arról, hogy bármennyire érdeklí őket bizonyos adatok megszerzése, egyáltalában nem bizonyos, hogy a *megkérdezettek* egyáltalán leköti-e annyira a kérdőív tartalmának érdekessége, mint amennyire ez szükséges ahhoz, hogy megfelelő gondot fordítsanak megválaszolására. Marx nem mulasztja el a kérdőív bevezetésében leszögezni:

„Reméljük, hogy munkánkban támogat majd bennünket a város és a falu minden munkása, akik megértik, hogy csakis ők tudják leírni az ügy teljes ismeretében szenvedéseiket. . . számítunk a különböző iskolákhoz tartozó szocialistákra is, akiknek, ha egy társadalmi reformot akarnak, akarniuk kell azoknak a feltételeknek *pontos és pozitív* ismeretét is, amelyek között dolgozik és mozog a munkásosztály. . .”

De a bevezetés e szavai keveset érnének, ha a kérdőív egész felépítése nem tükrözné a „tua res agitur”-t, nem sugallná minden megkérdezettnek azt, hogy az ő legszemélyesebb ügyéről van szó! Egészen szembeötlővé teszi ezt a kérdőív fejezetekre való tagolása, egységes tematikus vonalvezetése: az I. fejezet 29 kérdése a munkahely általános adottságaira, felszerelésére, egészségügyi viszonyaira kér választ, a II. fejezet 16 kérdése a munkaidőt és a munkaidő-beosztást van hivatva tisztázni, a III. fejezet 36 kérdése a munkabért, a munkás-háztartás költségvetésének alakulását, a foglalkoztatottság mértékét és a megélhetési feltételek távlati alakulását taglalja, s végül a IV. fejezet 19 kérdése a munkásélet mozgalmi vonatkozásait és az általános politikai, ill. gazdasági viszonyokat érinti. Ez a munkahely körül koncentrikusan felépített „kérdéspanoráma”, éppen jól áttekinthető logikai és lélektani összefüggései által, úgyszólván kikényszeríti, hogy a válaszadó *végiggondolja* a kérdéseket és *egységes aktusnak* fogja fel a kérdőív megválaszolását. Kérdésekre, amelyeknek célját nem ismerik, s amelyekhez hiányzik a megfelelő értelmes vonatkoztatási rendszer, az emberek általában nem is tudnak konzisztensen válaszolni. A marxi kérdőív mintapéldája annak, hogy a *kérdőív gondos megszerkesztésével hogyan lehet megszervezni a válaszadást*, amihez persze az kell, hogy a kutatónak egyrészt bizonyos jól kialakult koncepciója legyen arról a konkrét társadalmi helyzetről, amelyben a kérdőív alkalmazásra kerül, másrészt kellő előzetes

áttekintése legyen az egyes kérdéseknek a megkérdezettekre gyakorolt lélektani és ideológiai hatásáról, valamint arról, hogy milyen jellegűek a *lehetséges* válaszok.

Rendkívül érdekes az is, hogy Marx — aki nem tételezheti fel, hogy a megkérdezettek tisztában vannak mindazokkal a finom megkülönböztetésekkel, amelyek például egy kapitalista üzem bérrendszerének elemzéséhez szükségesek — miként építi ki *fokozatosan* kérdés-rendszerét, a legközhazsnúbb fogalmakból kiindulva oly módon, hogy egy tanulatlan munkás is szabatosan megadhatta mindazokat az információkat, amelyekre szüksége van. Sőt mi több: a *ténykérdések* lépcsőzetes egymásutánjával eléri, hogy a megkérdezett szinte kényszerűen elemezni legyen kénytelen saját helyzetét, s így készíti elő az egész kérdőívben csak kevésszer felvetett, de akkor mindig kellően megalapozott *véleménykérdések* megválaszolását. Íme egy ilyen didaktikus példaként bemutatható kérdés-sorozat:

„53. Időre vagy darabbérben fizetik?

54. Ha időre fizetik, órabért vagy napibért kap?

55. Vannak-e különdíjazások különmunka esetén? Ha igen, milyenek?

56. Ha darabbérben fizetik, hogyan állapítják azt meg? Ha olyan iparban foglalkoztatják, ahol a végzett munkát mennyiség vagy súly szerint mérik, mint a bányákban, munkáltatója vagy alkalmazottai folyamodnak-e csaláshoz, hogy megrövidítsék keresete egy részével?

57. Ha darabbérben fizetik, megtörténik-e, hogy minőségi kifogás ürügyén béréből csalárd levonásokat eszközölnek?

58. Akár darabbért, akár időbért kap, mikor fizetik ki, más szóval milyen hosszú a hitel, melyet vállalkozójának nyújt, mielőtt megkapja a végzett munka árát? Egy hét, egy hónap stb. után fizetik-e ki?

59. Megfigyelte-e, hogy bérének késedelmes kifizetése arra kényszeríti, hogy gyakran vegye igénybe a zálogházat, és ott magas kamatot fizessen, s nélkülözzön olyan dolgokat, amelyekre szüksége van; adósságot csináljon a boltosoknál, és zsákmányukká legyen, mert adósuk?..”

E kérdés-sorozat agitatív crescendója félreérthetetlen! A megkérdezett az „Időre vagy darabbérben fizetik?” száraz ténykérdéséből kiindulva pillanatok alatt megismeri a kapitalista bérrendszer egész szerkezetét, s az utolsó kérdéssel már mint közvetlenül érdekelt fél kerül szembe. Természetesen, itt figyelembe kell venni, hogy Marx ezzel a kérdőív-felvétellel is bizonyos politikai, ill. mozgalmi fealadatot kívánt teljesíteni, s nem véletlen, hogy bizonyos kérdéseket inkább a felvilágosítás, mint az adatszerzés szolgálatába állított. Például:

„92. Tud-e olyan esetekről, amikor a kormány visszaélt a közhatalommal, hogy azt a munkáltatók szolgálatába állítsa munkásaikkal szemben?”

Vagy:

„99. Vannak-e szakmájában olyan üzemek, ahol a munkások járandóságait részben bér címen és részben a profitban való állítólagos részesedés címen fizetik?... Melyek az ilyen feltételek között dolgozó munkások kötelezettségei? Sztrájkolhatnak-e stb., vagy csak vállalkozóik aláztatos szolgálói lehetnek?”

Ezek olyan kérdések, amelyek többé-kevésbé szuggerálják a választ. Ámde szuggesztív kérdések alkalmazása ellen csak akkor emelhető módszertani kifogás, ha a felvételező számára nem tudatos az, hogy az általa felvetett kérdés szuggesztív jellegű, s naiv módon spontán reagálásként értékeli a kapott választ. Egyébként a szuggesztív és általában a bizonyos irányban „súlyozott” kérdések feltevése éppen az extenzív kérdőívfelvételek esetében módot nyújt-

hat arra, hogy bizonyos mértékig meg tudjuk ítélni a válaszadónak előttünk ismeretlen személyiségét, ideológiai beállítottságát stb., ami fontos az általa közölt *tényadatok* értékelése szempontjából. A felvételezőnek tisztában kell lennie azzal, hogy mely kérdéseket szánja a lehetőséghez képest objektív információk beszerzésére, melyeket vélemények begyűjtésére, s melyeket szubjektív, emocionálisan színezett reakciók kiváltására (aminek „a többi között kísérleti célja is lehet!) —, arról azonban szó sincsen, hogy egy kérdőívet elejétől végig „objektív hangnemben” kellene tartani, amint ezt a pozitivisták metodikák egyes képviselői kívánják. Sőt az effajta „tárgyiasság” általában nem is cél, mert az indulati tényezők megfelelő kihasználásával, a megkérdezett érzelmi érdekltségének felkeltésével elérhetjük, hogy a megkérdezettek sokkal részletesebb információkkal szolgálnak kérdőívünk *valamennyi* kérdésére, köztük az ellenőrzöttek objektív ténykérdésekre is. A különböző típusú kérdéseknek ez az „adagolása” egyáltalán nem könnyű dolog, de Marx ennek is mestere. Metodikai óvatosságára jellemző, hogy az itt bemutatott fajtájú szuggesztív, illetve szubjektív, emocionálisan színezett reakciók kiváltására szolgáló kérdéseket mindig a megfelelő témát érintő kérdés-csoport *utolsó* tagjaként állítja be, s utána témát vált, áttér az újabb témát érintő *ténykérdésekre*. Ez a ritmus végigvonul az egész kérdőívben.

Különös megfontolásokra készíthet bennünket a marxi kérdőív III. fejezetének zárókérdése:

„81. Hány évig végezheti munkáját az Ön szakmájában egy átlagos fizikumú munkás?”

Első pillantásra úgy tűnhetnék, mintha ez egyszerű informatív célokat szolgáló kérdés volna. De miért lett volna Marxnak éppen ebben a vonatkozásban kérdőíves eljárás útján beszerzett információkra szüksége? Hiszen jól tudjuk, hogy hosszú éveken át igen behatóan tanulmányozta a foglalkozási statisztikákat, amelyek, különösen Angliában és Franciaországban akkoriban már évtizedek óta igen bőséges adatokat szolgáltatattak az egyes foglalkoztatási kategóriák életkormegoszlásáról; nagyon jól ismerte és egyszer elemezte a különböző szakszervezetek és munkásegyletek betegsegélyező szerveinek kimutatásait is stb. Mi oka lehetett Marxnak arra, hogy becslést kér a megkérdezett munkásoktól olyasmiről, amit sokkal jobban és pontosabban ismer, mint ők maguk? Úgy véljük, hogy erre magyarázatot szolgáltat az, ha közelebbről szemügyre vesszük, hol és milyen összefüggésben teszi fel Marx ezt a 81. számú kérdést.

A III. fejezet végén vagyunk, s az összes előző kérdések már a megkérdezett munkások életének *jövőbeli távlatait* firtatták, a már más példán is bemutatott agitatív crescendóval:

„77. Közölje azokat az Ön által ismert eseteket, amikor gépek bevezetése vagy más tőkéletesítések révén munkások elvesztették állásukat?”

78. A gépek fejlődésével és a munka termelékenységével növekedett-e vagy csökkent a munka intenzitása és tartama?

79. Tud-e olyan béremelésről, amely a termelés haladásának volt a következménye?

80. Tudott-e valaha közönséges munkásokról, akik 50 éves korukban visszavonulhattak és megélhettek abból a pénzből, melyet mint bérmunkások kerestek?”

S itt, e 80. kérdés *után* veti fel Marx azt, hogy: „Hány évig végezheti munkáját az Ön szakmájában egy átlagos fizikumú munkás?” Nem is kétes, hogy ezen a ponton és *ilyen* összefüggésben felvetve ez a kérdés a legtöbb esetben már nem egy vélemény közlését váltja ki, hanem arra készíti a megkérdezettet,

hogyan belevetítse *személyes* helyzetét, *önmagára* vonatkozó várakozásait, *saját* sorsáról alkotott elképzeléseit az „átlagos” munkásról szóló válaszbába. Mai műszóval: *projektív* kérdés ez (s nem is az egyetlen a marxista kérdőívben!) — Marx itt 1880-ban egy olyan vizsgálati eljáráshoz folyamodik, amelyet csak e század negyvenes éveiben kezdtek szélesebb körben alkalmazni a szociológiai észlelés területén, illetve már valamivel korábban, de akkor is csak a harmincas évektől kezdve a pszichológiai, különösen pedig orvosi pszichológiai laboratóriumi praxisban.

Egyébként Marx körkérdése, amelyet a francia munkásokhoz intézett, annyi útmutatást tartalmaz nemcsak az extenzív kérdőíves eljárás módszertani problémái, hanem az egész marxista szociológiai szakkutatás általános irányvonala tekintetében, hogy sokkal mélyebbre ható tanulmányozásra szorul, mint amit mi itt megkísérelhettünk. A többi között, éppen üzemszociológiai vonatkozásban, olyan ki nem vizsgált tényezők egész sorára mutat rá, amelyeknek jelentőségére csak a legutóbbi évben végzett üzemi felvételek során derült némi fény (munkaidő-megszakítások és étkezési időpontok fontossága a műszak- és a munkaidő-beosztások kérdéseivel kapcsolatban, szakmatanulási költségek szerepe a munkaháztartások költségvetésében stb.).

Marx így határozta meg kérdőívének bevezetésében azoknak a francia munkásosztály helyzetére vonatkozó monografikus tanulmányoknak a célját, amelyeknek megjelentetéséhez az 1880. évi nagy kérdőív-felvétel szolgáltatta volna a konkrét tényadatokat:

„A munkának ezen emlékiratai az első lépés, amelyet a szocialista demokráciának a társadalmi megújulás előkészítésére meg kell tennie.”

A szocializmust építő országokban ma már túl vagyunk az első lépéseken a szocialista demokrácia nagy társadalmi feladatainak végrehajtásában. Hanem a munka tovább folyik. S a marxista szociológiai szakkutatás feladata változatlanul az, hogy a munka új meg új „emlékirataival” segítse elő a szocialista demokrácia mind nagyobb arányú kibontakozását és a földkerekség minden dolgozójára való kiterjesztését a szocializmus világméretű győzelméé révén. Ehhez a marxista szociológusoknak — Marx szavait ismételve — „akarniuk kell azoknak a feltételeknek *pontos* és *pozitív* ismeretét, amelyek között dolgozik és mozog a munkásosztály, az az osztály, amelyé a jövő”. A dolgozók létfeltételeinek pontos és pozitív megismerése az a cél, amelynek szolgálatában fáradhatatlanul munkálkodnunk kell a marxista konkrét szociológiai kutatás módszertanának tökéletesítésén, többek között egyre szabatosabb adatgyűjtési és ténymegállapítási módszereinek kidolgozásán is, amelyeknek igen nagy jelentőségük van a tudományos szocializmus elmélete és gyakorlata szempontjából egyaránt. Társadalmi és gazdasági tervezésünk is egyre fokozottabb igényeket támaszt ebben a tekintetben szociológiai kutatómunkánkkal szemben. Sőt feladataink e téren szorosán összekapcsolódnak a szovjet szociológusok feladataival, mert — mint a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának elnöke az SZKP XXII. kongresszusáról tartott akadémiai közgyűlési referátumában kiemelte — az új pártprogram és a kongresszusi határozatok értelmében súlyponti problémának kell tekinteni a szocialista fejlődés és a kommunizmusra való áttérés törvényszerűségeinek olyan vizsgálatát, amely kiterjeszkedik a szocialista világszisztéma összes államainak gyakorla-

tára és konkrétan tisztázza a társadalmi szerkezetben és a politikai szervezetben kibontakozó újszerű fejlődési tendenciákat.²⁹

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ СООБРАЖЕНИЯ О НЕКОТОРЫХ АКТУАЛЬНЫХ ВОПРОСАХ СПЕЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО МАРКСИСТСКОЙ СОЦИОЛОГИИ

II. Методологические проблемы сбора данных и установления фактов в специальных исследованиях по марксистской социологии

Шандор Салаи

Занимаясь в первой части статьи общими методическими проблемами специальных исследований по марксистской социологии, автор теперь рассматривает вопросы сбора данных и установления фактов, совершаемых в рамках конкретной исследовательской работы по социологии, т. е. вопросы «работы на местности», в тесном смысле слова. Прежде всего рассматриваются условия применения методов непосредственного (наблюдательного и опросного) и посредственного (документационного) исследования. В статье устанавливается, что в рамках специальных исследований по марксистской социологии преимущество полагается методам наблюдения, в первую очередь, методам объективного наблюдения в рамках методической наблюдательной деятельности, проведенной на конкретной социальной местности. Но это совсем не значит, что методами вербального наблюдения (опроса и т. д.) можно пренебречь. С другой стороны, надо принимать во внимание, что при применении этих методов всегда появляется некоторая прибавочная субъективность, т. е. сознание говорящего, спрашиваемого лица. При изучении явлений общественного сознания, конечно, различные формы опросного исследования, как например, методы личного опроса (интервью) и анкеты, имеют очень большое значение. Но, с другой стороны, и здесь можно применять методы наблюдения, например, методы экспериментального наблюдения, и давать оценку, особенно, документов. В статье подвергаются тщательному изучению методы наблюдения, примененные Энгельсом при проведении конкретных социологических исследований среди рабочих г. Манчестера с целью составления работы «Положение рабочего класса в Англии». В заключительной части статьи автор занимается различными условиями применения опросных листов, и подвергает обстоятельному изучению методы составления анкет, примененные Марксом в 1880 г. для исследования условий жизни французских рабочих внутри и вне завода. Автор излагает мысль, что познание жизненных условий трудящихся — как говорил Маркс — «точное и положительное познание» этих жизненных условий является той целью, для достижения которой мы должны трудиться без устали, чтобы усовершенствовать методологию конкретных исследований по марксистской социологии, и вырабатывать, между прочим, все более точные методы сбора данных и установления фактов, имеющие большое значение с точки зрения как теории так и практики научного социализма.

²⁹ XXII. Съезд Коммунистической Партии Советского Союза и задачи Академии Наук СССР. Доклад Президента Академии Наук СССР Академика М. В. Келдыша (Az SZKP XXII. kongresszusa és a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának feladatai). Вестник АН СССР, 1961. 12. sz. 7—34. о.

METHODOLOGICAL REFLEXIONS ON SOME CURRENT QUESTIONS OF SPECIALIZED MARXIST SOCIOLOGICAL RESEARCH

Sándor Szalai

After treating the general methodological problem of Marxist sociological research in the first part of his study, the author examines the questions of data collection as a part of concrete sociological research and fact finding (i. e., field work). He mainly examines the conditions for the direct (observational and interrogative) and indirect (documentary) methods of investigation. He states that within Marxist sociological research, observation and especially methodical objective observation are of primary importance. This does not mean that the interview should be dispensed with, but it must be considered that there is a certain amount of subjectivity in this type of investigation, since the consciousness of the interviewer and his subject intervene. Naturally the various forms of interrogative investigation (and thus personal interviews and questionnaires) are very important in examining the phenomena of social consciousness. But the opportunity to employ the observational and experimental methods and to evaluate documentary material exists even here. The author thoroughly treats those methods of observation which Engels employed in the working class districts of Manchester for his work "Conditions of the Working Class in England". The last part of the study concerns the various conditions for employing questionnaires and thoroughly treats those methods of constructing questionnaires which Marx used in 1880 for investigating the conditions of the French workers in the factory and at home. The author states that our goal is to obtain "accurate and positive knowledge" (Marx) of the living conditions of the worker. We have to work ceaselessly to perfect the methodology of concrete Marxist sociological research and obtain more accurate methods of data collecting and fact finding which are of significance for both the theory and practice of scientific socialism.